

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія (ДДМА)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Збірник документів і матеріалів

Затверджено
на засіданні вченої ради
Протокол № 8 від 27.04.2017

Краматорськ
ДДМА
2017

УДК 94(477)(075)
ББК 63.3(4Укр)
І 90

Рецензенти:

Дьякова О. В., кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди;

Поцулко О. А., кандидат історичних наук, доцент, Донецький національний медичний університет імені М. Горького.

Упорядники:

Стешенко Н. Л., канд. іст. наук, доц. (переднє слово, розділи І–VI);

Алексєєв С. В., канд. іст. наук, доц. (розділи VII–XI).

Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : збірник.
І 90 документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. –
Краматорськ : ДДМА, 2017. – 204 с.
ISBN 978-966-379-792-2.

Збірник містить 158 документів і матеріалів з історії України від найдавніших часів до сьогодення. Кожний розділ супроводжується історичною довідкою. Мета збірника полягає в тому, щоб допомогти студентам у процесі їхньої самостійної роботи, насамперед, при підготовці до семінарських занять, звернути увагу на основні проблеми курсу історії України, усвідомити та засвоїти основний зміст цих питань.

Видання призначене студентам неспеціальних факультетів вишів.

УДК 94(477)(075)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-379-792-2

© С. В. Алексєєв,
Н. Л. Стешенко, 2017
© ДДМА, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	10
1 ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	11
Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена	12
Фулідід про державу скіфів	15
Страбон. Опис скіфів	15
Йордан. Історія готів	16
Прокопій Кесарійський. Про війну з готами	17
Маврикій. Стратегікон	18
2 КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО	20
«Повість временних літ» про походження та звичаї східних слов'ян	21
«Повість временних літ» про заснування Києва	22
Похід Олега на Київ у 882 р.	23
Походи Олега на древлян, сіверян, уличів, радимичів і тиверців	24
Про укладення русько-візантійського договору в 912 р.	24
Повстання древлян і вбивство київського князя Ігоря	24
Походи Святослава на болгар і греків	25
Походи Володимира (I) Великого	26
Похід Ярослава на Святополка й захоплення Києва	27
Розвиток культури за правління князя Ярослава (I) Мудрого	28
Смерть Ярослава (I) Мудрого. Поділ Русі	28
Руська Правда	29
З'їзд князів у Любечі	32
Початок княжіння Володимира Мономаха в Києві	33
Поучення Володимира Мономаха	33
Битва руських князів і половців із монголами на р. Калці в 1223 р.	35
Початок завоювання татаро-монголами Русі	36
Боротьба киян з татаро-монголами (1240 р.)	36
Коронування Данила в Дорогочині	37
Боротьба князя Галицького Данила з монголо-татарами (1250-ті рр.)	38
3 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	40
Надання магдебурзького права м. Львову Казимиром III	41
Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок приєднання литовцями українських земель	42
Ягайло, король польський і великий князь литовський	42
Із акта Кревської унії	43
Із Городельського привілею	44

Із «Устави на волоки»	45
3 постанови Люблінського сейму	47
Із «Литовського статуту»	48
Головні Артикули Берестейської унії до Папи і до короля	50
Із Апостольської конституції папи Климента VIII «Magnus Dominus et laudabilis» про з'єднання Київської митрополії з Римською Церквою	52
Із «Ординації Війська Запорозького», заведеної польським урядом ...	53
До причин і наслідків Берестейської унії	55
 4 УКРАЇНА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. РУЇНА. ГЕТЬМАНЩИНА	57
Виступ Богдана Хмельницького, його втеча на низ Дніпра.	
Початок повстання. Союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III	59
Розповідь про першу битву з поляками під Жовтими Водами	60
Розгром польського війська під Корсунем	62
Договір, укладений Богданом Хмельницьким з польським командуванням під Зборовом	62
Із грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому про згоду взяти Україну під захист	63
Статті Б. Хмельницького	64
Гадяцький трактат	66
Гетьманування І. Мазепи в Україні	66
Про задум Карла XII йти в Україну (зі щоденника офіційного шведського історіографа Георга Нордберга)	68
З договору між шведським королем Карлом XII і українським гетьманом І. Мазепою	69
Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії	69
Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії	70
Уривок з Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі	71
Напис на надгробній плиті на могилі Петра Калнишевського	72
Останній притулок останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського	73
 5 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX ст.)	74
Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні	75
Заснування Харківського університету	76
«Конституція – державний заповіт» П. І. Пестеля	78
С. І. Муравйов-Апостол про діяльність таємних товариств декабристів в Україні	79
Викуп з кріпацтва Т. Г. Шевченка («відпускна»)	82
Обвинувальний вирок у справі Т. Г. Шевченка	83

Визнання царським урядом необхідності скасування кріпосного права	84
Із загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності	84
З положення про викуп селянами їхніх садиб і польових угідь	87
Про заборону української мови. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р.	87
Про заборону українського письменства (Урядовий указ 1876 р.)	89
6 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	90
М. Міхновський. «Самостійна Україна». Пропонована як програма Революційної української партії	92
Програма Української народної партії	94
Десять заповідей Української народної партії	96
Із спогадів Д. Дорошенка про перехід Революційної української партії на засади соціал-демократизму	96
З матеріалів другого з'їзду Революційної української партії	97
Програма Української демократично-радикальної партії	98
Зі спогадів Євгена Чикаленка	99
Протест селян проти насильницьких методів запровадження аграрної політики П. Столипіна	100
Заява Товариства українських поступовців до IV Державної Думи	100
Із програми Української національно-демократичної партії	101
Війна й українці	102
Політичні орієнтації українських поступовців (ТУП) у роки Першої світової війни	103
Маніфест Головної української ради	104
7 ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У 1917–1920 РОКАХ	106
Декларація Тимчасового уряду про його політичні завдання	107
Постанови установчого з'їзду Союзу українських автономістів-федералістів	107
Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів	108
Резолюції Українського національного з'їзду	109
Постанови Першого українського військового з'їзду про автономію України, ставлення до Української Центральної Ради та українізацію освіти й армії	110
Перший Універсал Української Центральної Ради	112
Другий Універсал Української Центральної Ради	114
Звернення Генерального Секретаріату до всіх громадян України	115
Третій Універсал Центральної Ради	115

З маніфесту Раднаркому РСФРР до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради	118
Відповідь Генерального Секретаріату Центральної Ради на ультиматум Ради Народних Комісарів РСФРР	119
Офіційна нота Генерального Секретаріату УНР Раді Народних Комісарів	121
Трагедія під Крутами	122
Четвертий Універсал Української Центральної Ради	122
Мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другого боку	125
Універсал гетьмана Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р.....	126
Декларація Директорії Української Народної Республіки	127
Про політичну конвенцію між Польщею і Україною	130
З військового договору Директорії з урядом Польщі	131
 8 МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)	132
Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки. З постанови IX Всеукраїнського з'їзду Рад УСРР	135
Про українізацію. З листа Й. Сталіна тов. Кагановичу й іншим членам ЦК КП(б)У	135
Про національну політику. З резолюції X з'їзду КП(б)У	136
Видобуток вугілля в Донбасі у відбудовчий період	137
Про розвиток сільського господарства. Зі статті Й. Сталіна «Рік великого перелому»	137
Постанова ЦК ВКП(б) про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву	138
Стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів»	141
Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі	145
Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки в місто Київ. Постанова XII з'їзду КП(б)У	147
Телеграма А. Гітлера Й. Сталіну	148
Про вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії з метою взяття під захист життя та майна населення Західної України та Західної Білорусії. Нота уряду СРСР польському посольству в Москві	148
 9 УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (1939–1945 рр.)	150
Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом	153
Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною»	153

Закон Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і возз'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою	154
План «Барбаросса»	155
Наказ народного комісара оборони СРСР № 1	155
Із книги І. Болдіна «Сторінка життя» про 22 червня 1941 року	156
Із директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога	157
Акт відновлення Української Держави	158
Із книги К. Типпельскірха «Історія другої світової війни» (про оточення радянських військ під Києвом)	158
Із постанови нелегального ЦК КП(б)У про розвиток партизанського руху в Україні	159
Секретна німецька інструкція стосовно України	160
Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)»?	160
Наказ фашистського командування військовим частинам про повне зруйнування господарських споруд і знищення народного майна при відступі	162
Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до «учасників» так званих «УПА» та «УНРА»	162
Повідомлення Л. Берії Й. Сталіну	163
Присяга вояка Української Повстанської Армії	164
Із заяви уряду Української РСР конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско про бажання взяти участь у роботі конференції і стати членом міжнародної організації	165
Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну	165
Із збірника документів про злочини німецько-фашистських загарбників на окупованій території СРСР та інших країн щодо радянських громадян	166
З виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова про трагедію Бабиного Яру	167
 10 УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В 1950–1980-ті РОКИ	168
Офіційні радянські дані про втрати на Україні за час війни	171
Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський кордон	172
Про вступ УРСР в Організацію Об'єднаних Націй	172
Довідка про діяльність оунівського підпілля на території західних областей УРСР	172

Вирок Міжнародного Воєнного Трибуналу, винесений фашистським злочинцям на Нюрнберзькому процесі	173
Із наказу міністра внутрішніх справ Української РСР про амністію членів ОУН-УПА	174
Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР	175
З доповіді першого секретаря ЦК КПРС тов. М. Хрущова XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Про культ особи та його наслідки»	176
З Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків»	177
Із «Програми КПРС» про головні напрями побудови соціалізму в СРСР	178
Повідомлення про аварію на ЧАЕС	178
Із закону УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.)	179
Із Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)	180
Заява радянського керівництва у зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим М. обов'язків Президента СРСР і переходом повноважень Президента Союзу РСР до Віце-Президента СРСР Янаєва Г.	181
Звернення до радянського народу Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР	182
Указ Президента СРСР про скасування антиконституційних актів організаторів державного перевороту	183
Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України	183
11 УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА	184
Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)	186
Про передачу підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави. Указ Президії Верховної Ради України	187
Заява глав держав республіки Беларусь, РРФСР, України	188
Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР. Постанова Кабінету Міністрів України	189
Про національні меншини України. Закон України	190
Із Закону України «Про приєднання України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 1 липня 1968 р. (16 листопада 1994 р.)	191
З Конституції України (28 червня 1996 р.)	192
З Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (31 травня 1997 р.)	195
З Конституції Автономної Республіки Крим, прийнятої на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим	196

Із Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» (16 березня 2000 р.)	197
Із Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (6 квітня 2000 р.)	198
Із Закону про громадянство України	199
Про політичні партії в Україні. Із Закону України	200
Із стенограми засідання Ради національної безпеки і оборони України (28 лютого 2014 р.)	201
ЛІТЕРАТУРА	203

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Проблема забезпечення професійної кваліфікації випускників вишів на сьогодні є стрижневим фактором системи вищої освіти. Нинішня освітянська парадигма передбачає підготовку конкурентоспроможних фахівців. Сучасний спеціаліст може ефективно реалізувати свої професійні здібності лише за умови засвоєння ним загальнолюдських цінностей, які нагромадили попередні покоління. Особлива роль у цьому процесі належить дисциплінам гуманітарного циклу, які в Донбаській державній машинобудівній академії (ДДМА) сприяють гуманізації технічної освіти, розширюють світогляд майбутніх інженерів.

Однією з провідних гуманітарних дисциплін у ДДМА є курс «Історія України», у якому досліджено основні етапи українського державотворення. Вивчення курсу допомагає студентській молоді усвідомити себе патріотами, громадянами України, продукує морально-етичні принципи, допомагає самостійно оцінювати історичні події та явища, що відбуваються в Україні та за її межами, орієнтуватися в суспільно-політичному житті.

На сьогодні також надзвичайно важливо навчити студента самостійно здобувати знання. З курсу «Історія України» від 40 до 70 % матеріалу, залежно від форми навчання, припадає на самостійне вивчення, яке набуває все більшого значення й стає однією з провідних форм навчання у виші.

Пропонований збірник включає документи та матеріали з історії України, починаючи від найдавніших часів до сьогодення. Кожний розділ супроводжується історичною довідкою. Зрозуміло, що обмежений певним обсягом збірник не може вмістити весь масив документів. Тому його зміст визначається, передусім, потребами семінарських занять з курсу «Історія України», а також необхідністю забезпечення студентів матеріалом для самостійної роботи над основними темами нормативного курсу.

Збірник документів і матеріалів укладений відповідно до правил публікації історичних документів, тобто значна їх кількість подається повністю. Але частину текстів матеріалів скорочено за рахунок другорядних фактів і деталей.

Порядок розміщення документів у збірці прийнято хронологічний. Дати до 1 лютого 1918 р. наводяться за старим стилем. Документи публікуються українською мовою. У ряді випадків стиль і орфографія документів збережені.

1 ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

На території України людина з'явилася близько мільйона років тому. Давню історію людства ученими умовно поділено на кам'яний (поділяється на палеоліт, мезоліт, неоліт); мідно-кам'яний (єнеоліт); бронзовий і залізний віки. У I тис. до н. е. на території України з'являються перші залізні знаряддя праці. У зазначений період проживали, зокрема, пращури слов'ян – місцеві племена землеробів. Згодом прийшли кочовики (кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни).

Із пізнього бронзового й початку залізного віків життя етнічних спільнот Східної Європи відбито в писемних джерелах античних авторів.

Із початком залізного віку степи Північного Причорномор'я були охоплені процесом переходу від комплексного (землеробно-скотарського) господарства до кочового скотарства. У лісостепу та в пониззі великих річок продовжувало традиційно розвиватися орне землеробство та скотарство.

З початку залізного віку розгорнулося так зване «Велике переселення народів», коли великі племінні союзи знімалися з місць перебування й вирушали на пошуки кращих умов життя. Безперервні міграції (типова особливість цього періоду), ймовірно, відбувалися через перенаселеність степів на північ від Каспію. Сильніші племена витісняли слабші. Так, хвилями одна за одною накочувалися на територію Півдня України племена кочівників-скотарів: кіммерійці, скіфи, сармати, гуни. Але міграція населення йшла не тільки зі сходу; з півночі прийшли готи, з півдня (Греції) почалася грецька колонізація.

Держави Кіммерія, Таврика, Скіфія, Сарматія, грецькі міста-держави, Боспорське царство, а також Гетика були першими державними утвореннями на території сучасної України. Хоча ці держави не були українськими, але значною мірою вони вплинули на процеси зародження, формування й розвитку слов'янства, майбутньої держави Київської Русі, на матеріальну і духовну культуру українців.

Питання походження слов'ян до сьогодні є недостатньо вивченим. В історичній науці існує декілька версій щодо території та часу формування слов'янського етносу. Найпоширенішою є версія, згідно з якою слов'яни – це автохтонне (місьцеве) населення й перший етап формування слов'янства належить до другої половини II – початку I тис. до н. е., коли в Центральній, Східній Європі формувалося декілька споріднених археологічних культур, ознаки яких пізніше стали характерними для слов'ян (знаряддя праці, кераміка, прикраси, поховальні обряди).

Праслов'яни (стародавні слов'яни) мешкали між Дніпром і Віслою, на півночі їхня територія сягала Балтійського моря. Наступний етап формування слов'янського етносу (III ст. до н. е. – перші століття н. е.) характеризується тим, що в ньому наявні виразні археологічні культури давніх слов'ян. Свідчення про це знаходимо в античних джерелах Тацита, Птолемея, Плінія Старшого.

Отже, найдавніший період в історії праслов'янства належить до бронзового й раннього залізного віків. Рання історія слов'янства – це постійна боротьба за виживання, насамперед із кочовими племенами. На початку I тис. н. е. вони витримали сарматську експансію, готські походи, навалу аварів й інші випробування й залишилися на своїй батьківщині. У східно-слов'янських племен відбулося розкладання первісного ладу. Поступово формуються економіка, політичний устрій, соціальна структура, посилюється диференціація населення, виокремлюється еліта. У V–VII ст. відбувається розселення й виділення східних, західних, південних слов'ян. Слов'янські племена об'єднуються в союзи племен, які згодом трансформуються в племінні князівства.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена

11. <...> Із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали й завдали їм чимало прикростей массагетів, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити <...>. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою й зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці¹, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів до Азії, оселилися на півострові, де тепер розташоване еллінське місто Сінопа². Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившись зі шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе Кавказькі гори, збочили зі шляху в бік суходолу й вдерлися до мідійської землі. <...>

17. <...> Від гавані борисфенітів³ (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліпіди⁴, які є напівелліни і напівскіфи, над ними є

¹ Щодо первісної території кіммерійців у дослідників існують різні думки. Імовірно, кіммерійці до переселення їх в Малу Азію мешкали на берегах Кіммерійського Боспору, тобто Керченської протоки, на Керченському й Таманському півостровах і на північно-східному Передкавказзі.

² Кіммерійці, тікаючи від скіфів і досягнувши північного узбережжя Малої Азії, навряд чи у своєму просуванні на захід могли мимохідь заснувати місто, яке згодом стало мілетською колонією Сінопою. Насправді кіммерійці захопили й зруйнували грецьке місто, яке потім було відбудоване.

³ Гавань борисфенітів – це мілетська колонія Ольвія на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману.

⁴ Калліпіди – елліно-скіфи.

інший народ, що називається алізонами⁵. Вони й калліпіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю й цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи-оратаї, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіланій на заході від Борисфена.

18. Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея⁶, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби⁷, яких елліни, що живуть уздовж ріки Тіпаній, називають борисфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо пливати, одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги⁸, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики, також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землю. Уся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху й доходять до річки Герр.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші й найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврики, а на схід – до рову, який, як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда⁹. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота й незалюднена країна <...>.

23. <...> Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста й нерівна. Коли перейти на значну відстань від цієї кам'янистої землі, прийдеш до узгір'їв високих гір, де живуть люди, які, кажуть, усі від народження – і чоловіки і жінки – лисі <...>, у них плоскі носи й великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи, і годуються плодами якихось дерев <...>. Цей народ називається аргіппаї <...>.

71. <...> Могили їхніх царів розташовані в місцевості Геррів, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим

⁵ Алізони – північні сусіди калліпідів.

⁶ Гілея – «лісовий край».

⁷ Скіфи-землероби (георгої) культивували злаки для власного споживання, а скіфи-орачі (аротерес) – на продаж.

⁸ Андрофаги – дике плем'я на північ від країни скіфів.

⁹ Танаїд (Танаїс) – Дон.

очищують від нутроців його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамена, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені й місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника й куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібло та мідь вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю й споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим <...>.

81. <...> Яке число населення Скіфії, я не спромігся вточнити, але чув різні твердження про їхнє число: одне – ніби населення її дуже велике, а інше – ніби справжніх скіфів досить мало. <...>

110. <...> Про савроматів розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками (а амазонок скіфи називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці, бо ойор – це їхньою мовою чоловік, а пата – вбивати), тоді, кажуть, елліни після перемоги на Термодонті відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали, як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на волю хвиль і вітру. І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кремнів. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі вглиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства <...>.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 180–205.

Фукідід про державу скіфів

<...> З усіх царств Європи, що лежать між Іонійською¹⁰ затокою і Евк-сінським Понтом, воно (царство одрисів¹¹) було наймогутнішим щодо кількості доходів і взагалі добробуту; однак щодо військової сили й чисельності війська воно значно поступається перед царством скіфів. Зі скіфами не може зрівнятися жоден народ не тільки в Європі, але і в Азії; і жоден народ сам по собі не в силі встояти проти скіфів, якби всі вони жили між собою у згоді <...>

Фукідід. *Історія // Хрестоматія з історії стародавнього світу.* – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 2. – С. 291.

Страбон. Опис скіфів

Наведені далі рядки поета [Гомера] свідчать про те, що він об'єднав з ними (тобто місійцями¹²) і гіппемолгів¹³, і галактофагів¹⁴, і абіїв¹⁵, які є скіфами й сарматами, що живуть у кибитках. Адже й тепер ці народи й племена бастарнів¹⁶ здебільшого змішані з фракійцями, які живуть по той бік Істру¹⁷, але також почасти і з тими, які живуть по цей бік ріки <...>.

У той час це море [тобто Чорне] було неприступне для плавання через сильні бурі й дикість народів, які жили по його берегах, головним чином скіфів, що приносили іноземців у жертву богам, і тому воно називалось Аксенським¹⁸. А пізніше, коли іонійці заснували по його берегах свої колонії, воно стало називатися Евксінським¹⁹.

Кажуть, що Гомер, через незнання, не згадує про скіфів і про їх жорстоке поводження з іноземцями <...>, через що й саме море називалось Аксенським, тобто негостинним. Замість того Гомер вигадав якихось ніде не існуючих доблесних гіппемолгів, галактофагів і абіїв. Але як же могли люди тих часів називати море негостинним, коли вони не знали про дикі звичаї прибережних його жителів і цих самих людей? А це ж, безперечно, скіфи. Раніше за місійцями, фракійцями й гетами²⁰ не жили ні гіппемолги,

¹⁰ Іонійська затока – Адріатичне море.

¹¹ Одиси – фракійське плем'я.

¹² Місінці – плем'я, яке жило в Малій Азії, на південь від Мармурового моря.

¹³ Гіппемолги – «ті, що доять кобилицю» – одне із скіфських племен.

¹⁴ Галактофаги – «ті, що годуються молоком» – одне зі скіфських племен.

¹⁵ Абії – «позбавлені засобів до життя» – одне зі скіфських племен.

¹⁶ Бастарни – кельтське плем'я, що мешкало між Дунаєм і Дніпром.

¹⁷ Істр – стародавня назва ріки Дунай.

¹⁸ Аксенське море – так зване негостинне. Можливо, ця стародавня грецька назва Чорного моря являє собою грецький переклад за співзвучністю перської назви Чорного моря «Ахшайна», що означає «Чорне»

¹⁹ Евксінське – тобто гостинне море.

²⁰ Гети – фракійське плем'я, жило в пониззі Дунаю; римляни називали їх даками.

ні галактофаги, ні абії. Але ще й тепер за ними живуть у кибитках так звані номади, які займаються скотарством і годуються молоком, сиром і здебільшого кумисом. Вони не складають гроші, не знають торгівлі, вміють тільки міняти один товар на інший. Як міг поет не знати скіфів, називаючи якихось доїльників кобилиць і людей, які годуються молоком? Адже його сучасники називали саме скіфів доїльниками кобилиць <...>.

Немає далі нічого дивного й у тому, що Гомер, бачачи нашу пристрасть до збагачення й усілякі несправедливості через наші зобов'язання, назвав найчеснішим і найдоблеснішим такий народ, який зовсім не має справи ні з договорами, ні з нагромадженням грошей, але має все спільне, крім мечів і чаш для пиття. Адже у них насамперед навіть жінки спільні й діти, зовсім за вченням Платона. І Есхіл явно погоджується з нашим поетом, кажучи про скіфів, що вони «і кумису любителі, і справедливі скіфи».

Така сама думка про них існує в еллінів і тепер. Дійсно, ми їх вважаємо дуже простодушними, зовсім не лукавими, значно скромнішими, ніж ми самі, і більш незалежними. <...>

Страбон. Географія // Хрестоматія з історії стародавнього світу. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 2. – С. 292.

Йордан. Історія готів

<...> 34. В оточенні рік лежить Дакія, укріплена, ніби вінцем, крутими Альпами. З їх лівої сторони, яка схиляється до півночі від витоків р. Вісли, на величезних просторах проживає численне плем'я венедів. Хоч тепер їх назви змінюються в залежності від різних родів і місць проживання, все ж переважно всі вони називаються слов'янами й антами.

35. Слов'яни живуть від міста Новієнтуна й озера, яке називається Мурсіанським, аж до Данастра й на півночі до Вісли: болота й ліси заміняють їм міста. Анти ж, найбільш могутні з них, там, де Понтійське море робить дугу, простягаються від Данастра аж до Данапра. Ці ріки віддалені одна від одної на багато переходів. <...>

<...> 119. Після побиття херулів Херманаріх також пішов із військом на венедів, які, хоча й варті презирства через їхнє [погане] озброєння, але могутні чисельністю, спочатку зробили спробу чинити опір. Але нічого не значить чисельність нездатних до війни, особливо коли з ласки божої веде наступ велика кількість добре озброєного війська. Вони ж, як ми сказали раніше, або в каталозі народів, вийшовши з одного кореня, породили три народи, тобто венедів, антів і слов'ян, які хоч тепер лютують повсюдно за гріхи наші, проте всі підпорядковувалися владі Херманаріха. <...>

<...> 246. Після смерті їхнього короля Херманаріха, вони (остготи), відділені від візиготів <...>, підпорядковані владі гунів, залишаються в тій самій державі, проте Амал Вінтарій утримував знаки відмінності своєї верховної влади.

247. Він, наслідуючи владу діда Вултулфа, хоч і поступаючись Херманаріху у вдачі, однак важко переносючи підпорядкування владі хуннів, потроху визволяючи себе від них, між тим прагнув виявити власну доблесть [і] рушив із військом у володіння антів. І коли підійшов до них, був переможений у першій сутичці, потім повів себе більш хоробро й короля їхнього за іменем Боз із синами його і 70 знатними людьми розіп'яв, щоб трупи повішених подвоювали страх похоронених.

248. Але після того... не зазнав поразки Баламбер, король гунів <...> повів війська на Вінітарія. І [вони] довго воюють, Вінітарій перемагає в першій і другій битвах <...>.

249. У третій же битві, за допомогою обману., коли обидва підійшли один до одного, Баламбер, поранивши пущеною стрілою в голову Вінітарія, вбив його [й] <...> оволодів усім народом готів. <...>

Иордан. О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 115–118, 195–198.

Прокопій Кесарійський. Про війну з готами

<...> Народами склавинами й антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада. І для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Та, можна сказати, і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) й зовсім не визнають, щоб мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою врятували собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих (тимчасових – упоряд.) хатках, селячись далеко один від одного й переміняючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити й піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста й варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; усі вони високі й надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі й не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Життя проводять суворе й нецивілізоване, як і массагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі й не підступні й у простоті заховують гунські звичаї. Й ім'я у склавинів і антів колись було одне: за давніх часів і цих і тих звали спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими й відокремленими

оселями. Для того й займають великий край, бо більшу частину того берега Істра заселяють вони.

Січинський В. Чужинці про Україну. – К. : Довіра, 1992. – С. 23–24.

Маврикій. Стратегікон

<...> ХІ. Племена слов'ян і антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до волі, їх жодним чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони багаточисельні, витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі.

До іноземців, що прибувають до них, вони ставляться ласкаво й, виявляючи їм знаки своєї поваги, [при переході їх] з одного місця в інше охороняють їх за необхідності, так що, якщо б виявилось, що через недбалість того, хто приймає в себе іноземця, останній зазнав [якоїсь] шкоди, той, хто приймав його раніше, починає війну [проти винного], вважаючи справою честі помститися за чужоземця. Тих, хто знаходиться у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а, обмежуючи [термін рабства], певним часом пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися геть чи залишитися там [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів.

У них велика кількість різноманітної худоби і плодів земних, що лежать у купах, особливо проса і пшениці.

Скромність їх жінок перевищує всяку людську природу, так що більшість із них вважають смерть свого чоловіка своєю смертю й добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя.

Вони селяться в лісах, біля важкодоступних рік, боліт і озер, влаштовують у своїх житлах багато виходів <...>. Необхідні для них речі вони заривають у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть життя кочове.

Воювати зі своїми ворогами вони люблять у місцях, що поросли густим лісом, у тіснинах, на урвищах, з вигодою для себе користуються [засідками], раптовими атаками, хитрощами, і вдень, і вночі, винаходячи багато [різноманітних] способів. Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершуючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з тих, що залишаються дома, захоплених зненацька раптовим нападом, поринають у пучину води. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені великі, видовбані всередині тростини, які доходять до поверхні води, а самі, лежачи навзгак на дні [ріки], дихають з їх допомогою, і це вони можуть робити протягом багатьох годин, так що абсолютно не можна догадатися про їх присутність <...>.

Кожен озброєний двома невеликими списами, деякі мають також щити». Вони користуються також дерев'яними луками й невеликими стрілами, намоченими особливою отрутою, сильнодіюною <...>.

Не маючи над собою голови й ворогуючи один з одним, вони не визнають воєнного строю, нездатні битися в правильній битві показуватися на відкритих, рівних місцях. Якщо і станеться, що вони відважилися йти на бій, то вони в час його з криком трохи просуваються вперед усі разом, і якщо противник не витримує їх крику, похитнеться, то вони сильно наступають, в іншому разі починають тікати, не поспішаючи помірятися з силами супротивника в рукопашному бою. Маючи велику допомогу в лісах, вони направляються до них, оскільки серед тіснин вони вміють відмінно воювати. Часто здобич вони кидають [нібито] під впливом розгубленості й біжать у ліс, а потім, коли наступаючі кидаються на здобич, легко піднімаються й завдають супротивнику зло.

Словом, вони підступні й не тримають свого слова щодо договорів, їх легше підпорядкувати страхом, ніж подарунками. Оскільки між ними немає одностунства, то вони не збираються разом, а якщо й зберуться, то вирішене ними тут же порушують інші, оскільки пси вони ворожі один одному й ніхто не хоче поступитися іншому.

Давня історія України : у 2 кн. / Толочко П. П., Козак Д. Н., Крижницький С. Д. та ін. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 198–203.

2 КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

У V–IX ст. на території України відбулися значні геополітичні зміни, які сприяли формуванню та становленню держави східних слов'ян – Київської Русі. Протягом V–VII ст. східні слов'яни масово переселялися з території межиріччя Дніпра й Одеру на північ до Ладозького озера, на південь на Балканський півострів, на захід за р. Одер і схід до р. Оки.

Перші письмові твори Київської Русі – це літописи (зведені записи про історичні події, які було викладено в хронологічній послідовності). Найдавнішим літописом, який дійшов до сьогодення, є «Повість минулих літ», яка була укладена на початку XII ст. (1113 р.) і збереглася в найбільш знаних Лаврентіївському (1377 р.) та Іпатіївському (початок XV ст.) списках. Цінним джерелом вважаємо й «Київський літопис» XII ст. та «Галицько-волинський літопис» XIII ст. Окрім зазначених джерел з історії Київської Русі IX–XIII ст., не можна оминати увагою твір митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать» і «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Чільне місце в давньоруській літературі належить «Слову о полку Ігоревім», яке спирається на реальні історичні події. Невідомий автор твору закликав князів полишити усобиці й об'єднатися для захисту держави.

Наразі в історичній науці відсутня усталена думка щодо походження Давньоруської держави та її назви «Русь». Проте найбільш об'єктивним підходом вважаємо той, який ураховує те, що утворення держави – доволі тривалий процес. У східних слов'ян він охопив VIII – першу половину IX ст. У цей час відбувся процес розкладу первісного ладу й перехід до станового суспільства. Отже, вирішальна роль в утворенні держави належала слов'янам. Утім варязький чинник в управлінні заперечувати не можна.

Київська Русь IX–XIII ст. була однією з найбільших держав Європи. Територія в 1,1 млн км² широчіла від Ладоги та Білого моря до Чорного моря та від Карпат до витоків Волги. Кількість населення сягала приблизно 5 млн осіб. У найбільшому місті (Києві) мешкало понад 50 тис. жителів.

Історію Київської держави умовно можна поділити на три періоди:

Перший період (друга половина IX – до кінця X ст.: правління князя Олега, Ігоря, Ольги та Святослава) – період формування та становлення Київської Русі. Було утворено ранньофеодальну державу з дружинною формою правління;

Другий період (з кінця X – до середини XI ст.: княжий престол належав Володимирі Святославовичу та Ярославу Мудрому) – доба розквіту держави, політичної та економічної стабільності й культурного розвитку. Зростає внутрішній ринок. Знаковими подіями цього періоду були прийняття християнства та видання першого збірника законів «Руська Правда»;

Третій період (із середини XI – до середини XIII ст.: від смерті Ярослава Мудрого до спалення й розорення м. Києва монголо-татарами) – період політичної роздробленості Київської Русі. У підсумку в середині XII ст. держава була розділена на 15 удільних князівств, напередодні навали Золотої Орди їх існувало близько 50, а у XIV ст. – 250.

Боротьба за київський престол, безперервні міжусобні чвари призвели до послаблення князівств. Це посилювало зовнішню агресію. Найбільшою руйнацією завдали Русі монголо-татари. Їх напад величезною мірою загальмував політичний, соціально-економічний і культурний розвиток, проте не знищив українську державність київської доби. Спадкоємицею політичних і культурницьких традицій Київської Русі на українських землях стало Галицько-Волинське князівство.

Галицька та Волинська землі ще з часів Володимира Святославича входили до складу Київської держави. У 80-х рр. X ст. князь Володимир відвоював ці землі у Польського князівства й приєднав до свого домену (вотчини).

Волинська земля традиційно мала тісні зв'язки з Києвом. За часів правління Ярославичів великі київські князі вважали Волинь своєю вотчиною, тому вони не хотіли віддавати її в спадкове володіння будь-якому князю. До середини XII ст. Волинь не мала своєї династії князів, тому керували нею з Києва. Тільки за часів князювання Ізяслава Мстиславича Волинь здобула статус спадкової вотчини, але тісні зв'язки Волині та Києва залишилися як приклад активної участі волинських князів у боротьбі за київський престол. Доля Галицько-Волинської держави, як і багатьох інших тогочасних земель, була трагічною. У середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину й частину Західної Волині. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. Угорщина захопила Закарпаття. У середині XIV ст. молдавське князівство приєднало до себе Буковину. Литва оволоділа Волинню. Так припинила своє існування сильна Галицько-Волинська держава, значення якої в українській історії важко переоцінити.

Отже, після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство продовжило на ціле століття існування державності та фактично було єдиним політичним центром усієї України. Саме воно зберегло Україну від передчасного поневолення. Продовжуючи кращі традиції української національної культури, Галицько-Волинське князівство разом із тим забезпечило плідний вплив на культуру західноєвропейських цивілізацій.

«Повість временних літ» про походження та звичаї східних слов'ян

<...> Поляни, що жили осібно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського й назвалися полянами, а древляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати: [один] – Радим, а другий – В'ятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а В'ятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому (Південному – упорядник)] Бугу й по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю.

І було багато їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть міста їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія»

[Усі племена] мали ж свої звичаї і закони предків своїх, і за(по)віти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і в'ятичі, і сіверяни один звичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослов'я [було] в них перед батьками й перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві й по три дружини. А коли хто вмирав, чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять в'ятичі й нині. Сей же звичай держали й кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон. <...>

Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7–10.

«Повість временних літ» про заснування Києва

<...> Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, (бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм), то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони містечко [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола міста ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими й називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. <...>

<...> А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в древлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полоचनाми. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і у верхів'ї Двіни, і у верхів'ї Дніпра; їхнє ж місто є Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?) од них]. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремий народ – мурома. І

черемиси – окремих народ, і мордва – окремих народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі (поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани), бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім же волиняни. А се – інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимогола, корсь, нарова, ліб. <...>

Літопис руський. – С. 4–6.

Похід Олега на Київ у 882 р.

<...> У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїнів: варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв місто Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв (місто – упоряд.) Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїнів у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїнів своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но обоє до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [воїни] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви обоє не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, у Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати містам руським».

І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися Руссю.

Сей же Олег почав міста ставити й встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода триста гривень на рік заради миру, що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам. <...>

Літопис руський. – С. 13.

Походи Олега на древлян, сіверян, уличів, радимичів і тиверців

<...> У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, приму-сивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Ко-му ви данину даєте?». Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег древлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать. <...>

Літопис руський. – С. 13–14.

Про укладення русько-візантійського договору в 912 р.

<...> У рік 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і ук-ласти договір між греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулася при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми [мужі] від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид – послані під Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодер-жців, цесарів грецьких, для збереження й на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його [Олега], сущих русів. <...>

Літопис руський. – С. 20.

Повстання древлян і вбивство київського князя Ігоря

<...> Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями. І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на древлян, прагнучи добути більшу данину.

У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові ви-рядилися зброєю й одягом, а ми – голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у своє місто [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіть ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав вже всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши наспроти з міста Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і є могила коло Іскоростеня в Древлянах і до сьогодні. <...>

Літопис руський. – С. 30.

Походи Святослава на болгар і греків

<...> У рік 6479 [971]. Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгары в місті. І вийшли болгары на січу проти Святослава, і була січа велика, і перемагали болгары. І сказав Святослав воїнам своїм: «Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття й дружино!» А під вечір переміг Святослав [болгар] і взяв місто списом, кажучи: «Се місто моє!»

І послав він до греків [послів], мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти місто ваше, як і це». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] й на дружину свою. Але скажіть нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїнів». А це говорили греки, обманюючи русів, греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч», – і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачили [це] руси, то убоялися вельми [великої кількості воїнів]. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею й неволею [доведесться] стати наспроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, то сором нам. Тож не втечемо, а станемо міцно, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, тоді [самі] подумайте про себе». І сказали воїни: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

І приготувались до бою руси і греки наспроти [них]. І зіткнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і переміг Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до міста [Цесарограда], й інші міста розбиваючи, які стоять пустими й до сьогодні.

І зівзав цесар [грецький Іоанн] у палату бояр своїх, і сказав їм: «Що вдіємо? Адже не можемо ми стати супроти нього». І сказали йому бояри:

«Пошли йому дари. Спитуємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?» І послали вони до нього золото, і паволоки, і мужа мудрого, і сказали йому: «Стеж за поглядом його, лицем його й думками його».

Він же [муж цесарів], узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіть їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І отроки Святославові, узявши [все] сховали, а послы цесареві повернулися до цесаря.

І зівзав цесар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього, піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати їх». І мовив один [боярин]: «Спитуй його ще один раз. Пошли ще йому зброю». Вони ж послушали того й послали йому меч та іншу зброю.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любитися [ним], і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а зброю бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар [послів до Святослава], кажучи так: «Не ходи до міста, а візьми данину, навіть яку ти хочеш», – бо він замалим не дійшов до Цесарограда.

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари численні й вернувся в Переяславець зі славою великою. <...>

Літопис руський. – С. 41–42.

Походи Володимира (І) Великого

<...> У рік 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгороду і сказав посадникам Ярополковим: «Ідіть до брата мого і скажіть йому. «Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися».

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: «Хочу взяти дочку твою за дружину». Він тоді запитав дочку свою: «Чи хочеш ти за Володимира?» А вона сказала: «Не хочу я роззутти Володимира, а Ярополка хочу». Рогволод же прийшов був із замор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю відповідь Рогніди, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїнів багато – варягів, і словен, і чуді, і кривичів – і пішов на Рогволода. У сей же час хотіла Рогніда стати дружиною Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогніду взяв за дружину й пішов на Ярополка. <...>

<...> У рік 6489 [981]. Пішов Володимир до ляхів і зайняв міста їх Перемишль, Червен та інші міста, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і в'ятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У рік 6490 [982]. Піднялися оружно в'ятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге.

У рік 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. <...>

<...> У рік 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воєвода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І зустрів він радимичів на ріці Піщаній, [і] переміг Вовчий Хвіст радимичів. <...>

<...> У рік 6493 [985]. Рушив Володимир на болгар з Добринею, дядьком своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар (Волзьких – упорядник). <...>

Літопис руський. – С. 45, 49, 51.

Похід Ярослава на Святополка й захоплення Києва

<...> У рік 6524 [1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обабіч Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцім? А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаємо».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись з дружиною. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися до купи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам допомагати [Святополкові]. І притиснули Святополкових воїнів до озера, і ступили вони на лід, і проламався лід із воїнами Святополковими, і багато втопилось у водах, і перемагати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І переміг Ярослав. А Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на престолі батьківським. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім. <...>

Літопис руський. – С. 82.

Розвиток культури за правління князя Ярослава (І) Мудрого

<...> У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав місто – великий Київ, а в міста цього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Цей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість місту цьому святим благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при ньому стала віра християнська плодитися в Русі й розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. <...>

<...> Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, багато переписавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами дуже цінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають Богові в належні часи. Й інші церкви ставив він по містах і по поселеннях, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого й велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому доручено Богом. <...>

Літопис руський. – С. 89–92.

Смерть Ярослава (І) Мудрого. Поділ Русі

<...> У рік 6562 [1054]. Представився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, поставив він синів своїх, сказавши їм: «Оце я одхожу зі світу цього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви є брати від одного батька й одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі загинете, і землю батьків своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим Тож слухайтесь брат брата, живіть мирно. Тепер же поручаю я замість себе стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а В'ячеславу – Смоленськ»

І так розділив він міста, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові. <...>

Літопис руський. – С. 98–99.

Руська Правда

1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститься брат за брата, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде міщанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець, то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні – Коснячко, Переніг, Никифор – і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, у якій голова убитого лежить, а коли простолудин, то 40 гривень.

4. Коли якась верв починає платити дику віру, то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця. Якщо злочинець із їхньої верви, і в ній було дано волю злочинцеві, то як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику випу. Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочин той самому злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварці, або під час бенкету, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину.

5. Якщо вчинив розбій без будь-якої сварки, то за розбійника люди не платять, а віддають його з жінкою і дітьми в дику випу і віру, але сам платить.

6. Статути про збирання віри після Ярослава: вірникові зібрати 7 відер солоду на тиждень, чи барана, або частину туші, або 2 ногати, а в середу куну чи сир; і в п'ятницю так само, а курей по двоє йому на день, і хлібин по 7 на тиждень, і пшона 7 уборків, і солі 7 головажень, – то все вірникові з отроком; а коням чотирьом; коням на зворотну дорогу вівса, вірникові 8 гривень і 10 кун прикладних, і метельнику 12 вікші, і в'їзна гривня.

7. Якщо віра у 80 гривень, то вірнику 16 гривень і (10) кун, і 12 вікші, а спершу в'їзна гривня і за чоловіка 3 гривні.

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, – то 40 гривень, а за тіуна огнищного 11, і за конюшого – 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового 5 гривень, так само і за боярського.

9. А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.

10. Якщо буде на кого наклепна віра, то треба мати 7 свідків, які і встановлять віру (провину). А коли варяг, чи хто інший, то 2.

11. Верб кісток мертвого не оплакує, бо імені його не відає, і не знає його.

12. Якщо суд скасує віру, то мито отроку в суді сплачує оправданий – одну гривню кун, а хто вчинив наклеп, той має дати другу гривню, а від того, хто виграв справу, «за допомогу» судові – 9 кун віри.

13. Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злодійстві, і в наклепі. Коли позивач не з'явиться до суду, тоді насильно випробувати його залізом, якщо мав сплатити півгривні золотом. Коли мав сплатити до двох гривень [сріблом], то піддати тортурам водою, коли ще менше, то під присягою йти йому по свої куни.

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

16. Якщо хто кого вдарить батою чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень. Хто не стерпить цього й супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

17. Коли вдарить руку й вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, – 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню.

19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова Той, хто почав бійку, має платити 60 кун. Якщо ж закривавлений прийде, а сам був зачинщиком, і знайдуться свідки, то йому платити тому, хто побив.

20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру.

21. Коли штовхне чоловік чоловіка або до себе, або від себе, або ж по обличчю вдарить, і 2 свідки засвідчать, чи коли жердиною вдарить, то платити 3 гривні продажі. Коли буде варяг або колбяг, то забезпечити повноту свідків.

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі.

23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі.

24. Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати в наявності й одержати за кривду 3 гривні.

25. Коли хто впізнає своє, що загубив чи що було у нього вкрадено – чи кінь, чи одяг, чи худоба, то хай не говорить «це моє», але «веди на свод, де взяв»; встановлять, хто злодій, тоді своє візьме і, що загинуло, винуватець почне сплачувати.

26. Коли буде конокрад, то віддати його князеві на поток; якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити потерпілому 3 гривні.

27. Коли буде в одному місті, то позивач має бути до кінця сводів. Коли ж свод відбуватиметься по землях міста (округах), то позивач має йти до третього своду, а що буде наявним (з краденого), то тому третьому платити за наявне кунами, а з наявним іти до кінця (третього своду) або позивачу чекати на залишок, а коли провина ляже на третього, то тому все платити й продажі.

28. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, у кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою, а позивачу своє наявне забрати, а що вже пропало, то того домагатись повернення через наступні оскарження, а покупцю краденого оскаржити повернення своїх кун, якщо не знає, у кого купив. Коли ж із часом довідається, у кого купив, то цей має сплатити куни покупцеві краденого й за те, що в нього вже пропало, позивачу, і князю – продажі.

29. Коли хто знайде свого украденого челядника й візьме його, то цей челядник має вести до покупців його до третього своду, після цього позивач залишає свого челядника взамін на челядника третього покупця, щоб цей з наявним міг іти до кінцевого своду, бо то є не скот безмовний: «не відаю, у кого я купив»; а за свідченнями йти до останнього своду, і де буде остаточний вор, назад має повернути челядника, а свого забрати; і за всі збитки має платити останній вор, і князю продажі 12 гривень за челядника, чи вкраденого, чи уведеного.

30. А зі свого міста в чужу землю на свод не відправляють, але винуватець має дати свідків чи митника, які засвідчать, у кого купив; позивачу своє наявне взяти, а за втраченим тільки шкодувати, а винуватцю залишається жаліти за втраченими кунами.

31. Коли злодія уб'ють у домі під час крадіжки, то уб'ють його, як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то, якщо буде один, платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун.

33. Коли крадуть худобу на полі, чи вівці, чи кози, чи свині (і будуть зловлені), то сплачують по 60 кун; якщо злодіїв буде багато, то кожен сплачує по 60 кун.

34. Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало, то власник може взяти наявне, коли воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти зі злодія по півгривні.

35. Якщо вкрадуть княжого коня й наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших – по 2 гривні.

36. За кобилу – 60 кун, а за вола – гривню, за корову – 40 кун, за теля – 30 кун, за лошицю – півгривні, за теля – 5 кун, за барана – ногату, за жеребця об'їждженого – гривня кун, а за лоша – 6 ногат, – це плата смердом, що платять князівську продажу.

37. Якщо злодіями будуть холопи, чи князівські, чи боярські, чи монастирські, їх же князь продажем не карає, оскільки вони не вільні, то подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду.

38. Коли хто хоче стягнути з іншого куни, а він відмовляється, то проти нього треба виставити свідків, які приймуть присягу, а позивач візьме куни свої. Оскільки не віддав за багато літ, то винуватець має сплатити позивачеві за кривду 3 гривні.

39. Коли купець купцю позичить для купівлі куни чи для торгівлі з іноземцями, то купцю перед свідками кун не брати, свідки йому не потрібні, а сам мусить стати під присягу (клятву), оскільки він відмовляється.

40. Якщо хто поклажу залишає в кого-небудь, то той, у кого лежав товар, свідка не виставляє. Але коли буде наклеп, що товару було більше, то під присягу має йти той, у кого товар лежав: «Стільки у мене поклав», оскільки йому благодіяв і зберігав.

41. Коли хто куни дав під відсотки, чи мед під надбавку, чи жито під повернення з присягою, то свідків виставляти позивачу, оскільки з ним вирішував, так йому й брати.

42. Місячні відсотки за мало днів беруть; якщо куни сплачуються в тому ж році, то дають позичальнику куни в третину, а коли місячний відсоток віддано забуттю, свідків не буде, а буде кун 3 гривні, тоді йти йому по свої куни під присягу, якщо ж буде кун більше, то казати йому на присязі так: «Помилився ти, що ти свідків не брав»

Руська Правда. – М., 1950. – С. 251–259.

З'їзд князів у Любечі

<...> У рік 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в місті] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Нащо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить батьківщину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] міста, які їм роздав Всеволод; Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовль – Василькові» <...>

Літопис руський. – С. 146.

Початок княжіння Володимира Мономаха в Києві

<...> У рік 6621 [1113]. <...> А назавтра, у сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл батьківський і дідівський». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти відповідь мати, княже, якщо ото монастирі розграбують»

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ.

Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами [Лазарем, Феоктистом і Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі батька свого й предків своїх; і всі люди раді були, а заколот улігся. <...>

Літопис руський. – С. 171–112.

Поучення Володимира Мономаха

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословенним, славним, наречений у хрещенні Василем, [а] руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю своєю [з] Мономахів у благочесті наставлений, дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг [їх] я по милості божій і отчою молитвою од усяких бід! <...>

<...> Найперше, задля Бога й душі своєї, страх майте божий у серці своїм і милостиню чиніть щедрю, бо се єсть початок всякому добру. <...>

<...> «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. <...> Повсякдень чинить милосердя й позичає праведник, і плем'я його благословенне буде. Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру і йди за ним, і живи во віки віків» <...>

<...> У нікчемному сьому житті навчися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, навчися, за євангельським словом, «очима управляти», язик стримувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла Господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх.

«Визволіть ображеного, захистіть сироту, вступіться за вдовицю. Прийдіть і розсудимо, – говорить Господь. – Якщо будуть гріхи ваші як обагрені, як сніг я оббілю їх». Та інше.

Возсіяє весна посту й цвіт покаяння. Очистімо себе, браття, од усякої крові, тілесної й душевної. <...>

<...> Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте й подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достойний [навіть] смерті, то не погубляйте жодної душі християнської. <...>

<...> Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: «Смертні ми єсмо, нині – живі, а завтра – у гробі. Се все, що ти нам, [Боже], дав єси, не наше, а твоє, [його] нам поручив ти єси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого], се нам великий єсть гріх.

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на ти-вуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїнів, ляжте, а рано встаньте. А зброю не знімайте із себе швидко, не розгляdivши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає.

Брехні бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас почнуть. А куди підете й де станете, напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде – чи простий, чи знатний, чи посол – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. <...>

<...> Що належало робити отроку моєму, те сам я робив: діла на війні й на ловах, уночі й вдень, на спеці й на холоді, не даючи собі супокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав].

Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав.

Та не осудіть мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю Бога й прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінивим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного. Тож, сю грамотку прочитавши, постарайтеся на всякі добрі діла, славлячи Бога зо святими його.

Смерті бо, діти, не боячись ні [на] раті, ні од звіра, діло мужеське робіть, як вам Бог дасть. Бо коли я од війни, і од звіра, і од води, [і] з коня падаючи, [не помер], то ніхто й із вас не зможе покалічитись і вбитися, допоки не буде [се] Богом звелено. А якщо од Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть [від неї] одняти, бо хоча добре [се] – берегтися, [та] боже оберігання ліпше єсть од людського.

Літопис руський. – С. 454–462.

Битва руських князів і половців із монголами на р. Калці в 1223 р.

<...> У рік 6732 [1224]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і багато [половців] побито було. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у місті Києві, [і] нарадились вони так: «Краще б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі – це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастий. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж, [із Києва], рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі. Усі ми посуху Дніпро перейшли – так ото покрита вода була безліччю човнів. <...> А вигонці галицькі рушили по Дністру й увійшли в море – човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді біля Протолчів. Був же з ними [воєвода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич. <...>

<...> І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. Й інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. <...>

<...> На ріці Калці татари зустріли їх, війська половецькі й руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку й іншим полкам [піти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Озбройтеся!»

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав, [Святославич], сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав через заздрість, бо велика незгода була між ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, і Данило хоробро боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той

муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до батька його, йому й поручив по смерті свою волость – віддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Свято-славич] курський. Хоробро вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їх стріляють сильно, повернув коня свого на втечу через те, що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму, у битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх. <...>

Літопис руський. – С. 379–381.

Початок завоювання татаро-монголами Русі

<...> Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на міста руські. Взяв він місто Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони убили.

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони місто великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на місто іноплемянних, прийшов на них з усіма воїнами. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїнів його побито було, і взяли вони місто й запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони залишили живим і одвели його в Глухів.

Менгу-хан тим часом прийшов розвідати місто Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло містечка Пісочного. Побачивши місто, він здивувався красі його й величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича], до городян, бажаючи їх обманути, та вони не послухали його. <...>

Літопис руський. – С. 394.

Боротьба киян з татаро-монголами (1240 р.)

<...> У рік 6748 [1240]. У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою великою кількістю сили своєї, й оточив місто. Й обступила [Київ] сила татарська, і було місто в облозі великій. І пробував Батий біля міста, а воїни його облягали місто. <...>

<...> І поставив Батий пороки під містом біля воріт Лядських, бо тут підступили були хаші, і пороки безперестану били день і ніч. Вибити вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видно, як ламалися списи й розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни й сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної].

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли й на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] від тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте [татарськими] воїнами. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

У той же час поїхав був Данило в Угри до короля [Бели], бо він ще не чув був про прихід поганих татар на Київ. А коли Батий узяв місто Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до Володимира.

І прийшов він до міста Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни й став перемовляти людей. Вони тоді, послуховавши злої ради його, здалися й самі перебиті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли побачив, що Кременець і місто Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само й місто Галич, й інших міст багато, що їм нема числа.

Тим часом Дмитро, київський тисяцький Данила, сказав Батиєві: «Не барися в землі цій довго. Настала тобі пора на Угрів уже йти. Якщо ж ти забаришся, то земля [та] єсть сильна. Зберуться вони на тебе й не пустять тебе в землю свою». А сказав він йому [так] через те, що бачив, як гине земля Руська од нечестивого. <...>

Літопис руський. – С. 395–398.

Коронування Данила в Дорогочині

<...> У рік 6763 [1255]. У той же час прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа веронського й каменецького [Якова Браганца], кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?»

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець [і] обіцяючи: «Ти матимеш допомогу од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Огидливий] і Сомовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих»

Він, отожд, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [І]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [І]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз'єднання церкви. Прийняв же Данило од Бога вінець у місті Дорогочині, коли він ішов на війну [проти ятвягів] із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським. <...>

Літопис руський. – С. 412–413.

Боротьба князя Галицького Данила з монголо-татарами (1250-ті рр.)

<...> Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] міста. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі міста, що піддалились татарам, Городеськ і Городні по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обдурили Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши міста всі. <...>

<...> У рік 6767 [1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила й на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило – у Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [міста] Володимира. А коли в'їхало військо противників до міста, вийшли на них піші городяни й билися з ними хоробро, і вибігли вони з міста, прибули до Куремси й розповіли, що городяни хоробро борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. <...>

<...> А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив Бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і непідготовлений, і збіглося в нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, [Куремса], прийшов до Луцька, то не міг перейти [річку Стир]. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати [їх], але Бог чудо вчинив, і святий Іоанн [Златоустий], і святий Микола [Мирлікійський]: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав [камінь], то вітер повертав каменя на них, [татар]. Вони все одно далі сильно метали на них, [городян, і] зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле. <...>

<...> Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай, безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місцях Куремсиних [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси, Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я їду на Литву. Якщо ти спільник еси, піди зо мною»

Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом думати]. Печальними будши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром. Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата, і провів його брат до Берестія, і послав із ним людей своїх.

<...> Коли ж Василько їхав за Бурондаєм один по Литовській землі, він, знайшовши десь литву [і] побивши її, привів здобич Бурондаєві. І похвалив Бурондай Василька: «Хоча брат твій не їхав». І пустошив [Василько], їздячи з ним, [Бурондаєм], шукав він синівця свого Романа, [і] розоряли вони землю Литовську й Нальщанську. <...>

<...> І коли була ж веселість немала у Володимирі-місті, то прийшла тоді вість Данилові-князю й Василькові, що Бурондай іде, окаянный, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви єсте мої спільники, зустріньте мене. А хто не зустріне мене, той ворог мені».

Отож, Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом, він бо послав був замість себе владика свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многії й пиття, і зустрів його коло [міста] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя й на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви єсте мої спільники, розмечіте ж міста свої всі».

[І] Лев розкидав [міста] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїнів], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїнів], Крем'янець розметав і Луцьк. <...>

Літопис руський. – С. 416–421.

3 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У першій половині XIV ст. через гострі внутрішні суперечності, пов'язаних із постійними боярськими інтригами, напруженою, безперервною боротьбою за владу, Галицько-Волинська держава починає занепадати. Цією ситуацією, а також хронічними чварами в Золотій Орді негайно скористалися іноземні агресори. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. Угорщина приєднала до себе Закарпаття, у середині XIV ст. Буковиною оволоділо Молдавське князівство. У Галичину вторглися польські й угорські війська. Литовці утвердилися на Волині й також намагалися заволодіти Галичиною. Після довгої та виснажливої боротьби, під час якої галицькі землі щоразу переходили з одних рук до інших, вони нарешті були захоплені Польщею.

З'явившись у середині XIII ст., Литовська держава поступово посилює свій вплив, приєднує прикордонні білоруські, українські землі. До складу Великого князівства Литовського в період розквіту входили, окрім литовських земель, Полоцьке, Мінське, Смоленське князівства, Київщина, Чернігово-Сіверщина, Полісся, Поділля, Волинь. Ці території увійшли до складу Литви в основному мирним шляхом, намагаючись союзом з нею захистити свої землі від нападів монголо-татар.

На чолі Литовського князівства стояв великий князь, який мав необмежену владу. На відміну від Київської Русі, князівства в Литві не мали автономії, і поступово місцеві князі були замінені на литовських намісників. Але українська шляхта та бояри могли брати участь у центральних державних установах і урядах нарівні з корінними литовцями. Узагалі литовці відчували дуже сильний культурний, політичний і релігійний вплив з боку українських і білоруських земель. Литовці запозичили попередню структуру управління, військову організацію, судову систему, систему господарювання Київської Русі. Давньоруська мова визнавалася в Литві державною, «Руська правда» стала джерелом литовського права (Литовські статuti). Чимало литовців прийняло православ'я.

Литовські князі – Міндовг, Вітен, Гедимін. Саме з них починається посилення Литовської держави, захоплення білоруських і українських земель. Отже, наприкінці XIV ст. українські землі були захоплені та приєднані до складу Польщі, Угорщини, Молдавії, Литви. Більшість українських земель увійшла (в основному мирним шляхом) до складу Великого князівства Литовського.

Українські землі перебували у васальній залежності від Литовської держави. Українські князі та пани мали право участі в центральних державних установах і уряді нарівні з корінними литовцями. Давньоруська мова в Литві визнавалася державною, закони були складені на основі «Руської правди». Православна церква також залишалася панівною в духовному житті литовського суспільства. Українські та білоруські землі з більш роз-

винутими продуктивними силами впливали на соціально-економічний розвиток Литовської держави. Утім наприкінці XV – на початку XVI ст. Велике князівство Литовське втрачає свою колишню могутність, підпадає під вплив Польщі, а українські землі остаточно втрачають автономні права.

Великою загрозою, починаючи з XV ст., для українських земель були набіги кримських татар, які практично щороку їх спустошували. Литовський уряд, пізніше польський, не могли захистити південні кордони, і саме в цей час на історичній арені постає нова соціальна верства – козаки. Майже три століття історія України, її внутрішнє життя, господарство, побут, культура, антифеодальний і національно-визвольний рух українського народу визначалися наявністю козацтва.

Якщо українська автономія в складі Литовської держави давала змогу значною мірою зберегти українські державні традиції, то Люблінська унія фактично з ними покінчила. Люблінська унія відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі України. При цьому вона мала суперечливі наслідки. З одного боку, сприяла посиленню польського національного, соціального, релігійного, культурного гноблення. Але з іншого – возз'єднала українські землі, забезпечила піднесення культурно-освітнього руху, окрім цього, саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського населення в боротьбі проти польського панування за відродження української державності. Визвольний рух українського народу досяг свого піка наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., підготував сили для рішучої та переможної боротьби проти шляхетської Речі Посполитої, визволення України від іноземного панування.

Надання магдебурзького права м. Львову Казимиром III

1356 р.

<...> Даємо й встановлюємо вищезгаданому містові на вічні часи німецьке право, яке по-простому називається магдебурзьким, усуваючи там усі руські права та руські звичаї, від будь-якого імені встановлені, які цьому німецькому праву так чи інакше мали звичай перешкоджати або заважати. Нарешті, звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних від влади будь-кого <...> ; так, щоб перед ним або перед будь-ким з них у великих і малих справах міщани не відповідали, а тільки – перед своїм війтом, а війт – перед нами або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки за умови, що (війт) буде запрошений або викликаний нашою або нашого старости грамотою та відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом. А в кримінальних справах чи будь-яких, які виникають, війтові згаданого міста надається повне й цілковите право судити, виносити вирoki, карати та вирішувати так, як передбачає та вимагає німецьке право. Усьому згаданому містові й усім, що мешкають і знаходяться в ньому, надаємо вищезгадане магдебурзьке право, однак зі спеціальної нашої прихильності іншим наро-

дам, що живуть у тому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, українцям та іншим народам будь-якого походження та статусу <...> , хочемо зберегти їх згідно з їхніми незмінними обрядами та правами, даючи їм можливість будь-які (справи), у тому числі й кримінальні справи, які виникнуть між ними самими або між ними та іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при вїйті відповідно до їхнього поданого та внесеного прохання. А якщо відмовляться судитися за магдебурзьким правом <...> , тоді згадані нації: вірмени, євреї, сарацини, татари, українці й усі інші нації, які там (у місті) будуть знаходитися, – можуть поставити й вирішити будь-яке питання відповідно до права своєї нації, але при головуванні вїйта міста на тому суді <...> .

Привілеї міста Львова: (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. – Львів : МГКО «Док. скарбниця Львова», 1998. – С. 29–30.

Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок приєднання литовцями українських земель

1362 р.

Народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика та іншого князям руським служив. Коли ж він відчув, що його господарі [князі руські] розтроснені татарами, він змужнів <...>, почав залишкам руським чинити насильство й остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми й на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю [землю руську] перейняв від татар у своє володіння й став володіти широкими її просторами, і баскаків, тобто прикажчиків, що збирали з неї данину для заволзького царя, прогнав <...>.

Хрестоматія з історії Української РСР : посібник для вчителів. – К. : Рад. шк., 1959. –Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – С. 99.

Ягайло, король польський і великий князь литовський

1385 р.

<...> Подобиць про початкові переговори щодо <...> об'єднання Литовської держави з Польською джерела не зберегли <...>. Польські пани, пропонуючи Ягайлу руку Ядвіги разом із короною Польщі, сподівалися таким чином ще більше розширити свої шляхетські права за рахунок королівської влади; Ягайло ж сподівався завдяки об'єднанню Литви з Польщею отримати зовнішнє опертя для утримання влади в Литовській державі, оскільки його позиції всередині власної держави сильно похитнулися через його боротьбу з Вітовтом і союзу з Мамаєм проти Орди; брати ж Ягайла як

удільні князі сподівалися стати самостійнішими у своїх вотчинах, якщо Ягайло прийме польську корону та займеться польськими справами. Проте <...> планованим об'єднанням Литви з Польщею більше за всіх був задоволений Вітовт: він розраховував, що якщо Ягайло стане польським королем, то він сам залишиться великим князем литовським <...>.

Польські пани, влаштувавши переговори про об'єднання Литви з Польщею та шлюб Ядвіги з Ягайлом, <...> нічого не сказали юній королеві <...>; проте Ядвіга скоро сама дізналася <...> й повідомила своємулюбому нареченому, принцу Вільгельму <...>. Вільгельм <...> негайно з'явився в Краків <...>, проте коли він захотів вступити в королівський замок, то його туди не пустили <...>. Ядвіга, дізнавшись про це, вирішила сама <...> піти на побачення зі своїм нареченим <...>. Після четвертого побачення вони домовилися зустрітися в <...> замку, куди Вільгельм мав пробратися таємно <...>. Наступної ночі Вільгельма <...> знайшли в покоях Ядвіги і з ганьбою звідти витурили <...>. Ядвіга хотіла отруїтися, але її втримали. Після цього до неї прийшли духовні особи та депутати сейму, які різними аргументами намагалися переконати свою юну королеву в необхідності відмовитися від Вільгельма й вийти заміж за литовського князя. При цьому духовні особи вказували Ядвізі на велику заслугу перед Богом: навести в християнство цілий язичницький народ, а отже, врятувати стільки душ від вічної погибелі, а депутати сейму, зі свого боку, змалювали їй непевне становище країни та небезпеку з боку сусідів, позбутися якої можна лише завдяки союзу Литви з Польщею. Ядвіга <...> на решті погодилася <...>.

Брянцев П. Д. История Литовского государства с древнейших времен. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – С. 204–208.

Із акта Кревської унії

14 серпня 1385 р.

<...> Ягайло <...> з усіма своїми братами, до цього часу не охрещеними, родичами, шляхтою, людьми більшими й меншими, які в його землях є, з вірою католицькою святої церкви Римської хоче, бажає й прагне з'єднання <...>. На підтвердження чинності й сили справи цієї та гарантії домовленостей, <...> Ягайло <...>, обіцяє всі скарби свої для відшкодування обопільних втрат держав, як Польщі, так і Литви, зібрати й надати <...>. Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє суму грошей, домовлену між <...> королевою Угорщини і принцем Австрії <...>, двісті тисяч флоринів <...> сплатити <...> Обіцяє й зобов'язується все захоплене й забране в королівства Польського під час нападів, грабежів і загарбань, власним коштом і видатком повернути. <...> Обіцяє всіх християн <...> обох статей, із землі Польської забраних і виведених згідно зі звичаєм воєнним <...>, повернути й звільнити в такий спосіб, щоб будь-хто з тих [чоловіків] чи з тих

[жінок] пішли, куди самі захочуть. Нарешті, <...> Ягайло <...> обіцяє землі свої Литовські й Руські до корони Королівства Польського навіки приєднати.

Kutrzeba S. Akta unii Polski z Litw: 1385–1791 / Kutrzeba S., Semkowicz W. – Krakow : Pol. Akad. Umetnooci ; Tow. Nauk. Warszaw., 1932. – S. 2.

Із Городельського привілею

2 жовтня 1413 р.

1. <...> Бажаючи <...> землі литовські <...> в певності, безпеці й кращому догляді зберегти й про постійну для них користь подбати: ті <...> землі, які завжди <...> на праві чистому й мішаному досі держали й держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення й згоди панів, шляхтичів і бояр, у <...> Королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, привласнюємо, з'єднуємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо й назавжди закріплюємо, визначаючи їм самим з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками й на всякому праві, чистому й змішаному, завжди бути єдиними безповоротно й непорушно з короною Королівства Польського.

2. Також усі церкви й весь клір названих вище земель Литви <...> споруджені та які будуть споруджені <...>, усі їх свободи, імунітети, привілеї, вилучення й звичаї <...> зберігають, згідно зі звичаєм Королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхта земель наших <...> даруваннями, привілеями й пожалуваннями <...> тільки католики й Римській церкві підвладні, і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта Королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани й шляхтичі <...> своїми вотчинами на рівному праві володіють, як пани Королівства Польського своїми звичайно володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, що від нас діють і затверджені <...>, подібним чином будуть володіти й мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати й на користь свою повертати <...>.

5. Також після смерті батька діти не повинні бути позбавлені вотчин, але повинні ними <...> володіти, як пани й шляхтичі Королівства Польського своїми [вотчинами] володіють <...>.

7. Не всупереч цим дарованим свободам, пани зобов'язуються будувати й поправляти укріплення й військові дороги та платити податки за старим звичаєм.

8. <...> Усі пани й шляхтичі земель литовських вірності й належної християнській вірі постійності, нам, Владиславу, королю польському, й Олександру-Вітовту, вел. кн. литовському, і наступникам нашим зобов'язані будуть дотримуватися й берегти <...>. Також під клятвою вірності й під [страхом] позбавлення своїх маєтків ніяким князем <...> чи іншим

<...> людям, що бажають протистояти землям Королівства Польського <...>, не будуть служити й допомагати.

9. <...> Також і урядниками призначаються лише католицької віри прихильники й підвладні святій Римській церкві. Також і всі постійні вряди земські, що є посадами <...>, надаються лише сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються й на раді нашій присутні, коли обговорюються питання про благо держави, тому що часто різниця в вірах приводить до різниці в умах <...>.

11. <...> Пани й шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта <...> нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, лише того, кого король польський і його наступники за радою прелатів і панів Польщі й земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати <...>. Однаково також прелати, пани й шляхтичі Королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля й державця без відома та ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви <...>.

12. <...> Названими вище свободами, привілеями й милостями тільки ті пани й шляхтичі землі Литовської можуть володіти й користуватися, яким зброя і герби шляхтичів Королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні <...>.

14. <...> Грамоти, які королівству Польському й землям Литви й раніше, сім чи вісім років, і після чи під час коронації нашої надали й дарували, <...> підтверджуємо, ратифікуємо, апробуємо й постійну силу даємо їм.

Белоруссия в эпоху феодализма / АН БССР. Ин-т истории. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959. – Т. 1: С древнейших времен до середины XVII века. – С. 115–118.

Із «Устави на волоки»

1557 р.

[Артикул 9]. *Про міста і їх повинності.* Міста упривілейовані привілеями своїми користуватися будуть, а які не звільнені від виплат, мають платити: з волоки (волока в українських землях складалася з 33 і більше моргів (бл. 22 га), морг – близько 0,56–0,59 га – упоряд.) ґрунту найкращого чиншу 50 грошей, а з середнього ґрунту – 40 грошей, а з поганого – 30 грошей, а з усякого ґрунту, з толоки (площа під пасовище або ділянка, на якій влаштовувалися збори – упоряд.) – 12 грошей; а з будинків у ринку від прута (міра площі, що становила близько 0,7 га; 30 прутів складали 1 морг – упоряд.) по пів 8 пенязя (срібна монета вагою близько 0,3 г, 1 литовський гріш – 8 литовських або 10 польських – упоряд.), а у вулицях від прута – 5 пенязів, з гуменних місць у місті – від прута один пенязь <...>, а інших повинностей виконувати <...> не повинні.

[Із додатку 20 червня 1558 р.]: Міщани всіх міст щоб давали з кожного дому по два гроші. А хто волоки тримає, тоді окремо від волоки має дати три гроші <...> . *Устава на товари, на шинок й на ремісників*. Хто шовковими речами торгує – чотири гроші; хто тільки сукном і іншими звичайними товарами, той має давати два гроші; а від золотаря – також два гроші; хто шинок, корчми тримає, той від меду один гріш, а від пива один гріш, а від горілки два гроші; різники <...> кожен гріш повинні дати; кравці, кушніри, шевці, ковалі, слюсарі, столяри, стельмахи, лимарі, сиричники (ремісники, які виготовляли вироби з сириці – недубленої шкіри – упоряд.), дубильники, седлярі, гончарі, токарі, склярі, пекарі й будь-якого ремесла, хто коли б не займався й обходився ремеслом, у місті сидячи, має з ремесла такого дати один гріш <...> .

[Артикул] 15. Чиншу з волоки сільської ґрунту доброго 21 гріш, з середнього – 12 грошей, з поганого – 8 грошей, а з дуже поганого, піщаного або заболоченого, – 6 грошей; вівса з волоки доброго й середнього ґрунту – по дві бочки, а з поганого – одна бочка; а якщо грошима за овес буде сказано давати, то за кожен бочку – п'ять грошей, а за відвезення бочки кожної – 5 грошей; з тих же вказаних ґрунтів з кожної волоки сіна віз один або 3 гроші за сіно й за відвезення 2 гроші; а з дуже поганого ґрунту сіна й вівса давати не повинні. З кожної волоки всякого ґрунту мають давати гуску або півтора гроша, курей двоє <...> , яєць двадцять <...> , на сіті рибальські – грошей два, за стацію (податок на утримання великокнязівського двору та державних урядовців, з середини XVI ст. – війська – упоряд.) – грошей півтора <...> . З тридцяти волок ялівку одну, баранів два, і з кожної волоки по курці й по десять яєць, а [тоді] того року за стацію не повинні давати. Робота тяглим людям з кожної волоки по два дні на тиждень, а толоки 4 влітку з чим скажуть, за що мають бути звільнені від роботи на Різдво на тиждень, на Масницю – тиждень, на Великдень – тиждень <...> .

[Артикул] 16. Городники <...> мають давати кожному по три морги землі, а їм з того служити по одному дню на тиждень пішими, а дружини їхні влітку <...> не більше, як шість днів на жнива або на поління будуть повинні <...> .

[Артикул] 19. <...> Пустих волок підданам не орати <...> . А ставати підданам до роботи, коли сонце сходить, а йти з роботи, коли сонце заходить; а відпочивати тим, хто з худобою працює, перед обідом – годину, у полудень – годину, під вечір – годину; а хто пішим працює, тим відпочинок у ті ж самі години, але по півгодини <...> . А хто рано на роботу не вийде через спізнення, той наступного дня стільки годин, на скільки запізнився, відпрацювати має.

[Артикул] 20. Фільварки хочемо мати, щоб усюди поставлені були, а найбільші можуть бути при замках і дворах наших, крім тих, де ґрунти погані й неродючі були би; такі казати людьми осаджувати, залишивши на уряд у кожному полі по одній волоці. А ту волоку огородник зі своєю худобою обробити має. А йому морг землі на город, з чого <...> платити не повинен.

[Артикул] 34. Усюди біля сіл наших волоки порожні або не прийняті й роздрібнені, уряд і ревізори людьми добрими осаджувати повинні й записувати в реєстр, якого дня й години їх приймуть; з яких волок; поки забудується й волоку приведе до ладу, до років двох або трьох не повинен давати за всі повинності більше за грошей 42 <...>

[Артикул] 38. На сторожу замків і дворів наших по черзі піддані ходити повинні, але не частіше <...> , ніж ревізор постановить <...> .

[Із додатку 20 червня 1558 р.]. А руські волості, де волоки не міряні, можуть з диму дати такого, у якому землею своєю й власним хлібом послуговуються, гроші два з хліба, а з дерева бортного гроші три з дупла; а хто ні тим, ні тим не користується, тільки на городі сидить, той від городу гріш один дати має; а хто й городу не мав би, той має з диму платини пів-гроша.

Русская историческая библиотека. – Юрьев :[S. t.], 1914. – Т. 30. – С. 542–590.

З постанови Люблінського сейму

1 липня 1569 р.

1. <...> З'їхавшись на той сейм спільний до Любліна, на день 23 місяця грудня, року минулого 1568 <...>, за згодою обох рад, польських і литовських, скликаний, <...>, що і до цього часу <...> продовжується, такі ми нижче описані договори й домовленості між собою вчинили:

2. Насамперед: <...> для міцнішого єднання в спільній і взаємній любові братерській, і в вічній обороні обох держав <...> попередні [договори дружби] поновили <...>.

3. <...> Корона Польська і Велике князівство Литовське є одним нероздільним і єдиним тілом, а також не різна, але одна спільна Річ Посполита, яка з двох держав і народів в один люд з'єдналася й скріпилася.

4. А тими обома народами щоб <...> один король спільний володарював, який спільними голосами від поляків і Литви обраний <...> радами й усіма станами Корони Польської і Великого князівства Литовського бути має.

5. <...> Щоб і знаку жодного <...> у майбутньому не було, з якого би <...> видно було возвеличення та посвячення [окремого князя] Великого князівства Литовського <...>. При обранні й коронації має бути [король] проголошений королем польським, і також великим князем литовським, руським, пруським, мазовецьким, жмудським, київським, волинським <...>.

7. <...> А при коронації нового короля має бути королем <...> стверджено присягою й одразу підтверджено на одному листі й одними словами на вічні часи права, привілеї й вольності підданих усіх обох народів <...>.

8. Сейми і ради обох народів мають завжди бути спільні коронні <...>.

11. <...> Щоб союзи й мирні договори з іншими народами <...> ніколи не уклалися, а також послы в справах важливих до іноземних держав не посилялися, тільки з відома й спільної ради обох народів; а мирних

договорів або домовленостей <...> уже здійснених, якби були шкідливими якійсь зі сторін [Речі Посполитої], дотримуватися не повинні.

12. Монета <...> має бути за спільною радою уніфікована й подібна за вагою й пробою, і обрахунком, і вартістю <...> .

13. Мита, збори всілякі <...> , земельні й водні <...> , так королівські, як і шляхетські, духовні й міські, його королівська милість відмінити обіцяє, щоб <...> жодного мита не брано в майбутньому на вічні часи від духовних і від світських людей шляхетського стану, і від їхніх підданих <...> .

14. <...> Щоб вільно було як полякові в Литві, такі і литвинові в Польщі, кожному <...> набувати маєтності й тримати їх відповідно до права території, у якій маєтність знаходиться <...> .

16. <...> Усі права, привілеї, від усіх предків його королівської милості і від нього <...> самого <...> народу литовському, руському, жмудському, а також іншим народам і обивателям Великого князівства Литовського й також землям, повітам, родинам і особам до цих часів дані, у цілості, повністю, і нічим не порушеними залишаються <...> .

Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow. – Petersburg: Naka druk. Jozafata Ohryzki, 1859. – V. 2. – P. 87–91.

Із «Литовського статуту»

1588 р.

Розділ 1. Про персону нашу господарську

Артикул 3. Образу величності нашої господарської, як її розуміти треба і як за те карати. Якби хто змову або замах, або бунт учинив проти здоров'я нашого господарського <...> , честь, життя й маєтки втрачає <...> . Хто б теж з неприятелями нашими порозуміння мав <...> , хто б теж людей неприятельських до панства нашого <...> зрадливо привів <...> , честь і життя втрачає. А ті сини, які <...> зради батьківської не відали <...> , ні честі, ні життя не будуть втрачати <...> . А жінки таких зрадників, які не будуть відати тієї зради мужів своїх <...> , такі маєтків своїх батьківських і материнських і придане <...> не втрачають. А дочки теж тих зрадників ніскільки поштивості своєї не втрачають, але до маєтків батьківських не прийдуть, тільки після смерті матерів своїх до маєтків материнських і до приданого матері разом з синами <...> .

Артикул 18. Не повинен ніхто ні за кого терпіти, тільки кожний сам за себе. Теж уставуємо, що ніхто ні за чий будь-який вчинок не має покараним і засудженим бути, тільки той, хто в чому сам винуватим zostanie <...> . А також так хочемо мати, аби ні батько за сина, ані син за батька, крім образу величності нашої й державної зради, як вище про те є описане <...> , тільки кожний сам за свій злочин має терпіти й покараним бути.

Розділ 2. Про оборону земську

Артикул 1. Про повинності, як всі обивателі тутешнього панства службу земську служити мають. <...> Усі стани духовні й світські, княжата, панята й урядники земські, двірні, дворяни й земяни, шляхта хоругвна й вдови, і також татари й міщани міст наших, маючи маєтки земські, й кожний від вищого до нижчого стану <...> , літа повнолітні маючи, у разі необхідності <...> повинні будуть самі особами своїми війну служити й направляти на службу воєнну <...> з маєтків <...> . А вдови, сироти й діти, літ повнолітніх не маючи, мають виставляти згідно з розмірами маєтків своїх озброєних кіннотників <...> .

Розділ 3. Про вольності шляхетські й про примноження Великого князівства Литовського

Артикул 2. Про вольності шляхетські. <...> Усіх князів і панів-рад, як духовних, так і світських, і всіх урядників земських і придворних, панів хоругвових, шляхту, лицарство, міщан і всіх людей посполитих у Великому князівстві Литовському й в усіх землях цього панства маємо зберігати при свободах і вольностях християнських, у яких вони, як люди рівні, вільно обираючи здавна і з вічних своїх предків собі панів і господарів, великих князів литовських, жили й керувалися прикладом і способом вільних держав християнських, рівняючись і однаково маючи, і тих вольностей вживаючи із сусідами й братами своїми, лицарством і іншими станами народу Корони польської <...> . І від нас їм, як усім, так і кожному зокрема, на достоїнства, вряди, на маєтки, на людей, на землі й на що коли-небудь дане, і що ще буде даватися наперед, непорушним і невідмінним на вічні часи зберігати <...> .

Артикул 18. Про недання чинів, врядів людям народу простого. <...> Простих людей не підносити над шляхтою, ані на чини їхні не призначати й врядів наших простого народу людям давати не маємо, але шляхті, кожному лицарському чоловіку й тутешнього панства, Великого князівства Литовського, уродженцям і в цьому панстві осілим <...> .

Артикул 16. Про свободу виїзду з панств наших до інших панств християнських, крім земель неприятельських, і про опіку таких маєтків. <...> Аби княжата й пани хоругвні, шляхта й кожний чоловік лицарський і всякого стану цього панства, Великого князівства Литовського, мав свободу й можливість виїхати й вийти з цих земель наших <...> , для набуття наук, письма навчання й вчинків лицарських, і теж, будучи слабим здоров'ям своїм, для лікування до всяких земель і сторін, крім земель неприятелів наших <...> . Проте це так, аби з маєтків їхніх у той час, і за відсутності їх самих служби наші земські не були призупинені <...> .

Артикул 26. Про непривласнення вольностей шляхетських людьми простого стану. <...> Ніхто з людей простого стану, окрім особливої ласки й обдарування від зверхності нашої господарської, і то за явними значними й лицарськими заслугами, мужністю, виявленою проти неприятеля нашого, вольностей і привілеїв стану шляхетського й гербів шляхетських

<...> використовувати, ані володінням маєтків і землями шляхетськими не має ніяким чином <...> .

Розділ 4. Про суддів і про суди

Артикул 30. Що мають судити воєводи, старости й державці про їхні позови, про що мають видані бути, і про вирок за неявку сторін і про гарячий учинок. <...> Щоб воєводи й старости наші судові, кожен у повіті й вряді своєму, судили розпоряджалися й позивали <...> про наїзд ктвалтовний на дім шляхетський, не тільки на саму господу, але й на гумно або на скотний двір, де скотина й інше господарство домове зберігається, до того про ктвалт костела християнського <...> , про ктвалтування панянок і жінок, про насилля в містах наших, про розбій на дорогах, про злодійство, про фальш, про підпал дому або гумна, про чародійство, про трутизну й про погрозу здоров'ю шляхтича й вогнем, і життю шляхетському <...> . Якби хтось міг бути спійманий одразу, <...> при самій тільки дії, <...> його карають смертю <...> .

Розділ 9. Про підкоморіїв у повітах і про права на землю, про границі й про межі

Артикул 20. Якщо всі люди приходять на волю і, відсидівши волю, тікають геть. <...> Якби людина вільна прийшла до якого князя або пана, чи землянина й сіла на волю, і, відсидівши волю або й не відсидівши до кінця, хотіла податися геть, тоді має спершу відслужити тому панові своєму стільки, скільки на волі сиділа, а після цього може йти геть. А якби не хотіла стільки відслужити, тоді має грошима заплатити: за кожний тиждень по шість грошей. А якби вона, відсидівши волю, втекла до будь-кого іншого, тоді той, до кого втече, має її йому видати не інакше як отчичем. А якби ще така людина, йдучи геть, шкоду яку кому вчинила, тоді й за те за нього за доказом виплачувати повинна <...> .

Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т.– О. : Юрид. л-ра, 2002. – Т. 3, кн. 2: Статут Великого князівства Литовською 1588 р. – С. 45, 58, 70, 82–83, 93, 96, 304.

Головні Артикули Берестейської унії до Папи і до короля

1/11 червня 1595 р.

Артикули, на які потребуємо гарантії від панів римлян перше, ніж приступимо до єдності з Римською Церквою (офіційно Римом вони не були визнані, проте мали використання – упоряд.).

1. <...> Щоб нас не примушували до іншого віровизнання, але щоб ми на тому залишилися, що передане нам у Євангелії та в писаннях Отців грецької релігії, а саме, що Дух Святий не з двох начал або подвійного походження, а з одного начала <...> від Отця через Сина походить.

2. Щоб богопочитання й всі молитви – ранні, вечірні й нічні – нам у цілості залишилися згідно зі стародавнім звичаєм Східної Церкви <...> , а також усі інші церемонії та обряди нашої Церкви, що ними ми досі користувалися <...> , і щоб це все ми правили нашою мовою <...> .

6. Новий календар, якщо неможливо вживати старого, ми приймаємо за умови, що час і спосіб святкування Пасхи та наших свят будуть нам цілковито й незмінно збережені <...> .

9. Подружжя священників нехай залишається незмінним, за винятком двоєженців.

10. Достоїнства митрополита, єпископів та інших духовних санів нашого обряду, щоб не давали людям іншої нації чи релігії, крім руської й грецької. Тому, що в наших канонах зазначено, що такі особи, як митрополит і єпископи мають спершу бути обирані духовенством з-поміж гідних людей, то просимо <...> , щоб ми мали свободу їх обирати, зберігаючи за його королівською милістю право цього надання <...> . Однак прохаємо, щоб <...> ми обирали чотирьох кандидатів, одному з яких, хто вважатиметься достойним, його королівська милість дасть цю гідність <...> . Його ж королівська милість є іншого обряду й тому не може добре знати, хто саме є до чого гідний; отож і траплялися деколи такі неуки, що іноді ледве вміли читати <...> .

11. По грамоту на свячення єпископів нашого обряду, нехай не посилають до Риму, але коли його королівська милість найменше єпископа, то архієпископ-митрополит повинен за старим звичаєм кожного з них висвятити. А сам митрополит, що вступає на митрополичу гідність, буде зобов'язаний посилати по таку грамоту свячення до найвищого архієрея, а після принесення такої грамоти свячення з Риму, найменше двох владик нашого обряду висвятять його <...> .

12. Щоб ми мали більшу повагу, а наші вірні овечки щоб тим більше нас шанували й слухали, то просимо допустити нашого митрополита і єпископів нашого обряду до сенату його королівської милості, а це з багатьох і слухних причин: бо чи ми маємо той самий уряд і гідність, що й єпископи Римської Церкви <...> . Листи на скликання загального державного сейму і земських сеймиків нехай і нам надсилають <...> .

15. Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордивши своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти римські обряди й церемонії, то нехай їх не приймають, бо всі ми вже будемо перебувати в одній Церкві.

16. Нехай будуть дозволені подружжя між людьми грецького й римського обрядів, але подруги нехай не примушують одне одного приймати обряд другої сторони <...> .

17. Тому що ми позбавлені посідання багатьох церковних маєтків, що їх не знати яким правом забрано від наших попередників <...> , прохаємо, щоб ці маєтки були повернені нашим церквам <...> .

20. У державних трибуналах поруч з духовними Римської Церкви, щоб ми могли мати дві духовні особи нашого обряду, які відстоюватимуть права й вольності наших церков.

21. Архімандрити, ігумени, священники, архідиякони та інші духовники нашого обряду аби втішалися такими самими почестями й пошаною, як і особи римського обряду та нехай користуються вольностями й привілеями <...> . Нехай не будуть примушувані платити податки зі своєї особи та церковних маєтків. А ті священники чи духовні, що мають церковні маєтки в посіلوхастях сенаторів або шляхти <...> , зберігатимуть за своїми панами право патронату <...> .

25. Монастирі та храми наші руські хай не перемінюють на костели. А якщо хтось з католиків знищив би їх на своїй території, буде зобов'язаний їх відновити чи наново збудувати, а старі – направити <...> .

27. Нехай нам буде також дозволено засновувати семінарії та школи грецької та слов'янської мов <...> , а також друкарні для друкування книг, які, однак, будуть підлеглі владі митрополита і єпископів та без їх дозволу хай нічого не друкується, щоб таким чином забрати лиходіям нагоду поширювати свої ересі. <...>

29. <...> Собори та інші парафіяльні церкви, по великих містах і всюди в державі королівської милості <...> , нехай підлягають владі й управі своїх єпископів, а світські люди хай під жодним приводом не встривають у їхню управу <...> .

Основні документи Берестейської унії. – Львів : Свічадо. – С. 54–61. – (Сер.: Наук. зошити).

Із Апостольської конституції папи Климента VIII «Magnus Dominus et laudabilis» про з'єднання Київської митрополії з Римською Церквою

23 грудня 1595 р.

<...> Нещодавно <...> брат Михаїл, архієпископ і митрополит Київський і Галицький, і всієї Русі, а з ним і немало єпископів з його провінції <...> почали самі між собою роздумувати й після численних взаємних і розсудливих нарад і переговорів прийшли до висновку, що вони та їхня паства не є членами Христового тіла, яким є Церква, що вони не з'єднані з видимим главою цієї Церкви – Вселенським Римським Архієреєм <...> . Отже, після наради й спасенних роздумів, вони постановили й твердо вирішили вернутись до Римського Архієрея, Христового заступника на землі <...> .

<...> Тож, негайно виконуючи те, що архієпископ Михаїл і згадані його співєпископи <...> обрали з-поміж себе двох провідних єпископів, преподобних братів Іпатія, прототронія, єпископа Володимирського й Берестейського, та Кирила, екзарха, єпископа Луцького й Острозького – мужів високодостойних і вельми побожних. <...> Обидва вищеназвані єпископи й посланники Іпатій і Кирило були ласкаво допущені до особистого побачення й розмови з нами й <...> смиренно просили про нашу й Апостольської Столиці ласку – прийняти їх до лона Католицької Римської Цер-

кви й знову об'єднати їх, немов членів, до голови, під умовою збереження їхніх обрядів і церемоній у богослужіннях й уділянні святих Тайн та інших звичаїв, згідно з унією, укладеною на Флорентійському соборі між Західною й Східною Грецькою Церквою <...> . Коли ж усе було докладно обмірковано та зважено <...> , ми вирішили, що на славу Господа Бога треба допустити і прийняти руських єпископів і народ до спілкування з тілом Церкви та до єдності з Римською Церквою <...> . Тоді Іпатій і Кирило <...> негайно склали визнання католицької віри згідно з формулою православного віровизнання, приписаного цим Апостольським престолом для греків <...> і заявили нам і Апостольському Престолу належний і постійний послух і підлеглість.

<...> Оцією <...> нашою Конституцією приймаємо, об'єднуємо, приєднуємо, з'єднуємо й втілюємо як наших членів у Христі преподобних братів: архієпископа й митрополита Михаїла й усіх вищезгаданих руських єпископів, які дали згоду на ухвалу й підписали до нас листа, як тут присутніх, так і відсутніх, разом з їхнім духовенством і народом руським чи рутенським <...> . Для кращого вияву нашої любові до них, цим руським єпископам і духовенству <...> дозволяємо, допускаємо й розрішаємо вживати священні обряди й церемонії, якими користуються руські єпископи відповідно до установлень Святих Грецьких Отців у їхніх богослужіннях, св. літургії і уділянні святих Тайн і всіх інших священних функціях <...> .

Основні документи Берестейської унії. – С. 65–75.

Із «Ординації Війська Запорозького, заведеної польським урядом»

1638 р.

<...> Оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і <...> розгромити й уразити їх <...> , тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер через заклоти утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, – людину, яка була б народжена в шляхетському стані, у лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження ге-

тьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він має бути приведений до присяги <...> .

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Усі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більше того, й осавулами мусять бути шляхтичі <...> . Сотники й отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами й Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирі <...> . Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку.

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась на островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара: спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити й комісар з двома полками за межі волості <...> і там, розташувшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. У разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо й піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ <...> . Попереджаємо також про те, щоб перебуваючи на службі в Речі Посполитої козаки не терпіли від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні втручатися ні в які справи, що їх не стосуються <...> .

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків <...> .

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто <...> . Попереджаємо й про те, що козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирини, Корсуня <...>) і в інших містах на самій Україні не проживали <...> .

Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Путілов ; АН УРСР. Ін-т історії України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: (1569–1654 рр.). – С. 96–98.

До причин і наслідків Берестейської унії

Ідея злучення Руської Православної Церкви з Римом обговорювалася у Польсько-Литовській державі в часи правління Жигимонта-Августа. <...> Найбільшу роль у пропагуванні унії відіграв єзуїт Петро Скарга, який <...> закликав прихильників Східної Церкви підпорядкуватися Папі Римському, а також гостро критикував хиби руського православ'я. Правда, у другому виданні праці <...> він відмовився від багатьох своїх закидів.

<...> У його задумах, церковна унія мала б тісніше з'єднати руський народ з польським і литовським під берлом польського короля <...> . Він задумував знешкодити Москву, ліквідувавши її вплив на суспільство Русі. Не випадково в цей самий час, коли було довершено Берестейську унію, думалося про державний союз між Польщею й Литвою та Москвою. В акті церковної унії на Україні-Русі Скарга бачив заохоту до аналогічного поєднання з Московщиною в майбутньому. Тут погляди Петра Скарги чітко співпадали з концепціями Апостольського престолу. Різниця була лише в тому, що Скарга водночас бачив перешкоди для реалізації цих планів і усвідомлював небезпеку, що походила від Москви для Речі Посполитої та її православного населення <...> . У 1589 р. засновано Московський патріархат. Чи усвідомлювали в Польщі загрозу, яка постала з факту, що у сфері впливу новоутвореного патріархату опинилися православні з теренів Речі Посполитої? <...>

Інше питання <...> – це проблема православного єпископату України-Русі, частина якого схилилася до унії. Існує думка, що руські владики, вражені політикою Царгородського патріархату (спротив ієрархії викликало надання Львівському братству статусу ставропігії), звернулися до Риму. У такому кроці деякі православні єпископи бачили можливість піднести інтелектуальний рівень руської православної еліти. Вони також сподівалися, що прийняття зверхності Папи Римського, при одночасному збереженні східного обряду, укріпить їхнє становище в державі, а перш за все зміцнить саму Церкву.

Недоліки Берестейської унії далися взнаки від самого початку. Ідея унії не мала підтримки ширшого кола вірних Православної Церкви на Україні. Натомість результатом ліквідації православної ієрархії в Речі Посполитій унаслідок унії була ситуація, у якій, з одного боку, маємо ієрархію без вірних (уніатський єпископат), з другого – вірних без ієрархії. Треба, однак, підкреслити, що, хоч держава формально не визнавала ієрархію Православної Церкви, вона фактично толерувала її, як і інші некатолицькі віросповідання. Львівський і перемиський православний владики зберегли свої катедральні храми й маєтки та продовжували виконувати свої єпископські функції.

Унія розділила цільну дотепер православну людність Речі Посполитої на два супротивні табори. Цей поділ не відбувся за географічними, становими чи суспільними критеріями. Він зачепив усіх: церковну ієрархію,

нижчий клір, монашество, шляхту, міщанство, селян. На конфлікти, що мали віросповідний характер, наклалися й інші фактори: культурні, суспільні, впливів Москви й Царгороду <...> . Маючи багато доказів того, що козацтво, виступаючи на боці православ'я, поборювало унію словом, пером, а перш за все мечем, Річ Посполита надто пізно почала думати про далекосяжні рішення. Володислав IV, перед яким постала козацька проблема, вимоги православних і ймовірна війна з Московією, відновив православну церковну ієрархію з Петром Могилою на чолі <...> .

Держава визнала православ'я й унію рівноправними віросповіданнями. Православній Церкві повернуто колишні її права, але не всі храми й бенефіції – конфлікт не вичерпався. Східна Церква в Речі Посполитій поділилася на дві законні й рівноправні Київські митрополії: уніатську й православну. Уніатська митрополія обіймала сім єпископств (митрополіче Київське, Володимирське, Пінське, Холмське, Полоцьке, Смоленське й Перемильське), православна – п'ять єпархій (митрополічу Київську, Львівську, Перемильську, Луцьку і Мстиславську). Три єпархії (митрополіча, Полоцька і Перемильська) мали водночас православного й уніатського єпископів. Отож, поділ існував надалі, а в єпархіях, де були владики обох віросповідань, частими були суперечки за церковне майно, маєтки єпископів і монастирів. <...> Боротьба уніатів з православними надалі займала увагу судів, сеймиків і сеймів, перешкоджаючи функціонуванню державного механізму <...> .

Ситуація в Речі Посполитій через багато помилок, вчинених щодо козацтва, православ'я, а також унії, недооцінювання наростаючих десятиліттями проблем призвели до спалаху повстання під проводом Хмельницького. Козаччина рішуче виступила проти унії, навіть іноземні спостерігачі не мали жодних сумнівів, що «козаки борються за волю, за релігію» <...> .

Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія з польської точки зору // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: матеріали II «Берестейських читань», Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. – Львів : Ін-т історії церкви ; Львів, богосл. акад., 1996. – С. 90–94.

4 УКРАЇНА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. РУЇНА. ГЕТЬМАНЩИНА

Десятиріччя перед великим повстанням у польських історичних джерелах отримало назву десятиріччя «золотого спокою». «Ординація Війська Запорізького», прийнята в 1638 р., значно обмежила козацький суверенітет, але посилення репресій з боку польської влади примусило козаків на деякий час зменшити спротив польському всевладдю. У той же час козацький стан, назовні не демонструючи невдоволення, морально й предметно готувався до масштабної національно-визвольної боротьби.

Основною подією цього періоду є національно-визвольна війна українського народу. Головною її метою було звільнення з-під панування Речі Посполитої, утворення української держави. Основними причинами цієї війни можна назвати такі:

- соціальні: до середини XVII ст. вкрай загострилася соціально-економічна ситуація, пов'язана з трансформацією поміщицьких господарств у фільварки. З одного боку, це сприяло зміцненню земельної власності, а з іншого – посилювало кріпосну залежність, оскільки прибутки польських і українських феодалів були пов'язані з нещадною експлуатацією селян, тому становище українського селянства було найгіршим. Ще однією невдоволеною соціальною верствою було реєстрове козацтво, яке не здобуло всіх прав і привілеїв шляхти. У складній ситуації опинилося й міщанство, яке мусило платити великі податки, відпрацьовувати повинності та фактично було позбавлене місцевого самоврядування. Що ж до української шляхти, то в неї були значно менші політичні права, ніж у польської. Отже, більшість населення України була невдоволена соціальною політикою уряду Речі Посполитої, ставленням до неї шляхти магнатів;

- політичні: відсутність в Україні власної держави, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси (масове ополячення української правлячої верхівки). Це ставило українців на межу зникнення з історичної сцени як самостійного самобутнього народу Європи;

- національно-релігійні: політика національного й культурного поневолення українців за допомогою католицької та уніатської церкви. Уряд Речі Посполитої прагнув масово окатоличити православних українців, закрити церкви й монастирі, заборонити вживання рідної мови, знищити наслідки української культури.

Крім цього, слід зазначити й деякі об'єктивні умови національно-визвольної війни. По-перше, козацько-селянські повстання кінця XV – першої половини XVII ст. дали українському народові значний військовий досвід, піднесли його національну свідомість. По-друге, існування Запорозької Січі, розширення її впливу створювало основу для розбудови в майбутньому української держави. По-третє, у цей період відбулося послаблення королівської влади. За характером війна була антифеодальною, національно-визвольною.

1648–1786 рр. – час формування, становлення, занепаду й знищення української державності. Цю добу умовно можна розбити на 8 періодів.

– Перший (лютий – вересень 1648 р.) – формування ідеї автономії для козацького регіону (центрально й південна частини Київського воєводства) у складі Речі Посполитої.

– Другий (вересень 1648 – серпень 1649 р.) – завершення розроблення політичної програми, яка вперше в історії української політичної думки передбачала створення незалежної держави в межах усіх етнічних земель України, усвідомлення права на територіально-етнічну спадщину Київської Русі.

– Третій (серпень 1649 – червень 1651 р.) – створення держави, номінально залежної від Речі Посполитої. Постає Українська козацька держава з власною територією, політико-адміністративним устроєм, правовою, фінансовою, податковою системами та військом.

– Четвертий (липень 1651 – березень 1654 р.) – невдачі в боротьбі за збереження автономії України в межах Речі Посполитої. Укладення Переяславського договору про перехід України під протекторат російського царя.

– П'ятий (1654–1708 рр.) – поступове обмеження царизмом гетьманської влади в Україні.

– Шостий (1708–1727 рр.) – форсований курс на ліквідацію Гетьманщини, обмеження прав автономії.

– Сьомий (1727–1764 рр.) – період то посилення, то послаблення імперського тиску на автономію.

– Восьмий (1764–1781) – період остаточної ліквідації автономних прав гетьманської держави. Знищення Гетьманщини.

Гетьманщина припинила своє існування в результаті адміністративної реформи 1781 р – скасування полково-адміністративної системи. Проте ліквідація залишків устрою Гетьманщини тривала ще декілька років. Ліквідація козацької армії, запровадження кріпосного права, дарування шляхті та старшині дворянських прав і, нарешті, секуляризація монастирських земель остаточно знищили українську державність. Українські землі перетворилися на звичайні провінції Російської та Австрійської імперій.

Указом 1783 р. українське козацьке військо розформовувалось і після формування десяти регулярних кінних карабінерних полків зливалось із російською армією. За указом того ж року селяни прикріплялися до того місця, де були записані під час останнього перепису, перехід на нові місця заборонявся. Так у Лівобережній і Слобідській Україні запроваджувалося кріпацтво. У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію.

Складна внутрішньополітична ситуація в Польщі призвела до трьох поділів Речі Посполитої. У 1772 р., під час першого поділу, землі Галичини відійшли до Австрії. За другим поділом у 1793 р. Правобережна Україна приєднувалася до Росії. А в результаті третього поділу 1795 р. до Росії було приєднано західні землі Волині.

Таким чином, на кінець XVIII ст. більша частина українських земель була об'єднана під російським контролем шляхом повного знищення української державності. Були знехтувані здобутки багатовікової національної та соціально-визвольної боротьби. Повністю ліквідовано залишки української автономії. Козацтво як суспільна верства України перестало існувати.

Виступ Богдана Хмельницького, його втеча на низ Дніпра. Початок повстання. Союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III

Й. м. (його милість – упоряд.) хорунжий коронний (О. Конєцпольський – упоряд.) [прибув] до Кодака над Дніпром для огляду всіх дніпровських порогів. Прийшла звістка про те, що Хмельницький бунтує козаків. Тоді й. м. пан хорунжий коронний посилає й. м. пана Адама Радлінського, свого слугу, який держав від нього Крилов. Прибувши до Крилова, він застав різні звістки про бунти Хмельницького: той безперечно підбиває козаків знищити табір, що йде до Крилова. Й. м. пан Радлінський, розгадавши вже ці наміри, вирушив з Крилова до Вужина, де перебував Хмельницький, там його зловив і відправив у Крилов.

Й. м. хорунжий коронний, прийшовши до Кодака, застав й. м. пана Гродзіцького, коменданта кодацького, і й. м. пана полковника Лончинського й відпочиває там з військом протягом кількох днів. Знову надходить звістка: Хмельницького зловлено. Й. м. пан хорунжий коронний з Кодака вирушає до Крилова і, прийшовши туди, застає Хмельницького в ув'язненні. Влаштовує нараду про те, що робити з Хмельницьким. Домовились, щоб він лишався на поруках. Поручився за нього й. м. пан Кричевський, полковник Війська Запорозького і приятель Хмельницького. Потім негайно вирушив й. м. пан хорунжий коронний до Корсуня, але там недовго затримався і, залишивши своїх людей на волості, виїхав у Броди.

Й. м. пан Лащ лишався в той час у Стеблеві, недалеко від Корсуня. Туди до й. м. пана Лаща приходять звістки, що Хмельницький з усіма своїми приятелями втік з-під порук на Запоріжжя і, прибувши туди, бунтує козаків. Коли й. м. пан Кричевський повідомив про втечу Хмельницького й. м. пана хорунжого коронного, той був цією втечею дуже схвилюваний і обвинувачував у цьому й. м. пана Кричевського.

Пан Кричевський вирушив у поле по відомості про те, що відбувається в Запоріжжі. У полі натрапив на двох козаків і двох бутів, виряджених Хмельницьким. Зловивши їх, допитує про те, що відбувається на Запоріжжі. [Вони] сказали, що [там] великі бунти, що все Запоріжжя повстало і що Хмельницький уже домовляється з татарами про те, щоб вони допомогли йому в війні з Польщею, посилає Клишу, свого козака, і сина свого Тимоша із Запоріжжя для переговорів з Ордою.

Й. м. пан Кричевський прибігає з цими відомостями до й. м. пана Миколи Потоцького, гетьмана великого коронного, який у той час перебував у Барі. Й. м. пан гетьман, познайомившись з цими відомостями, послав

по й. м. пана Лаща, який у цей час був у Липівці, недалеко від Вінниці, і по й. м. пана Одживольського, вінницького старосту, і по й. м. пана Чарнецького, який перебував у Іллінцях. Ці їх милості пани приїхали в Бар на раду, тільки пан Лащ не приїхав, бо захворів у Липівці. Після цієї наради й. м. пан гетьман великий коронний видав універсал про те, щоб військо якнайскоріше стягалося з різних місць своєї стоянки до Бара на призначений строк. Знову надходить з України звістка, що Хмельницький уже цілком домовився з Ордою і дав свого сина Тимоша в заставу. <...>

Історія України в документах і матеріалах. Том III. Визвольна боротьба українського народу проти типу шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). – К., 1941. – С. 120–121.

Розповідь про першу битву з поляками під Жовтими Водами

<...> З цими вістями козаки від татар повернулися, прочули про них по всій Україні й возрадувалися, як ізбавленню господньому люду всьому від неволі лядської. І щодень воїнство козацьке множилося й росло. Дізнався про те коронний гетьман Павло Потоцький і наказав усім польським воїнам і козакам реєстровим і полководцям Хмельницького зловити, але Господь не допоміг йому. Тоді він через деякий час прийшов з силою великою до міста українського Черкас і змушений був зазимувати в ньому. Коли ж зима минула й під сонячним теплом Дніпро та інші ріки скресли, він, щоб скоріше Хмельницького зловити, прийнявши присягу, наказав реєстровим козакам під проводом Барабаша рушати вниз по Дніпру човнами, а в човни ж до них посадив ще й німецьку піхоту й сина свого Степана з комісаром козацьким, а разом з ними шість тисяч коронного війська, опріч козаків, полем вирядив, наказавши їм просто на Запоріжжя до Січі прямувати й, перепинивши Хмельницького, нищити його з загонами дощенту, або, як зайців, по полю розігнати й ту перемогу та славу хотів сину своєму приписати. А самі ж гетьмани з коронними військами, із військовим обозом і піхотою повагом путівцями простували, на лихо-біді не сподіваючись. Проте Хмельницький, не чекаючи, коли військо коронне до Запоріжжя дійде й, вирішивши поновити давню славу козацьку, коли ті свою силу в луках-заплавах черпали, як воїн хоробрий вирушив у поле під Жовті Води, чекаючи на добрий улов для себе й не на силу, а на господню ласку уповаючи. Хоробро й ляхи своєю дорогою прямували, вони хотіли Хмельницького одним ударом розбити та всю силу козацьку посрамити на довгії літа й не знали, що й він готовий до бою, а Господь його до допомоги. Та перш ніж обидва походи зішлись, послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили й рости-

ли нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?» Прослухали все це козаки, і всі шість тисяч, як одне серце й дума єдина, повстали. І щонайперше Філон Джечалий свого гетьмана Барабаша сонного списом пронизав, бо він ляхам допомагав. А потім усю старшину та полководців-ляхів з корогвами в Дніпрі потопили, а самі з драгунами німецькими, що разом з ними човнами пливли, рушили Хмельницькому на підмогу. Забачивши це, ті козаки з комісаром, що при війську коронному залишилися, а також драгуни польські, що були в німецькій одежі та строях, великим загonom відділилися від ляхів і, зрадивши їх, перейшли до Хмельницького. Спостерігаючи все це, Хмельницький зрадив невимовно й так звернувся: «Браття, славні молодці війська запорозького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закличете на допомогу господа й не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ зі шкір леопардових і з пір'я страусового; згадайте давніх воїнів українських, котрі хоч і невірні були, та все ж своєю відвагою на всіх страх наганяли. З того ж тіста й ви зліпліні. Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою. І вам во віки віків славу (з повеління господнього) запишуть, хай надія на Бога не посрамить вас!» Коли отак Хмельницький військо козацьке підготував хоробро стати до бою з ляхами, генерал Степан, син Потоцького, опинившись немов у пастці між козаками й татарами, послав служку Яська з листом до батька й провістив недалеку біду. Та посланця татари зловили, привели до лав козацьких і передали і посла й листа того, і звістку ту, що в нім сповіщалася, і розпочалася битва, розгулялась січа великая. Тільки ляхи забачили, що сила їх знемагає, як кинулися навтьоки; правда, Потоцький почав умовляти, що краще в бою, як подобає воїну, загинути, аніж, кинувшись тікати, уподобитися переполоханим вівцям і стати здобиччю звіреві-супротивнику. Відгукнулися ляхи на ті слова й почали, як снопи, валитися під ударами мечів, а тут ще линула злива і замочила вогнепальну зброю так, що вкрай знесилені вони змушені були прийняти оборонні порядки й рушити на Княжий байрак, до міст направляючись; та Хмельницький, виславши наперед козацьку піхоту, наказав у Княжому байраці покопати рови. І ось дійшов табір польський до ровів, втратив лад, а татари й козаки на обоз напали й розгромили, навіть сам Потоцький, двічі кулею влучений, загинув, а все військо польське в полон потрапило. Взяли там татари Сапегу й Шемберка, Чернецький і Гродзинський Хмельницькому дісталися. Бранцями стали Хома Віденський, Іван Хребтович – воєвода Новгородський, Христофор Холмський, Гаврило Баллацький, Малицький і Семигородський, знатні пани; розгромлене було й військо польське: частина під мечем загинула, а частина в полон до татар потрапила. І з усього війська у тій битві уцілів один лише Марко Гдешинський, втік, правда й він був поранений. Сталося все те року 1648 у травні місяці числа 2.

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 39–43.

Розгром польського війська під Корсунем

16 травня 1648 р.

Й. м. (його милість – упоряд.) пан гетьман Микола Потоцький, й. м. пан Мартин Каліновський, одержавши відомості про знищення війська як на воді, так і на суші, почали будувати окопи під Корсунем, але потім на нараді вирішили так: відходити з усім табором на Паволоч. Був у нашому війську один козак на ім'я Самійло Зарудний. Він узявся провести військо до Паволочі. За це йому обіцяли добру нагороду. Проте це був зрадник. Він дав знати Хмельницькому, яким шляхом піде військо, щоб Хмельницький якнайшвидше зайняв його ордою й козаками.

Хмельницький, який ішов у напрямку польського війська вдень і вночі, послав козаків уперед на цей шлях випередити військо, яке там мало йти. Знайшовши цей шлях, викопали через дорогу великий рів і поробили засідки коло нього в балках.

Зіткнувшись з величезним нашествям ворога, вже спішившись, наше військо йде, пробиваючись. І там, недалеко відійшовши від Корсуня, на цьому згаданому шляху військо було розгромлене, а їх милості пани гетьмани й багато старшин взяті в татарський полон. Тільки й. м. пан Корецький, полковник й. м. князя Острозького, відійшов до Дубна, до князя й. м. Домініка. Це сталося в травні вищевказаного року.

Україна в документах і матеріалах. – Т. III. – К., 1941. – С. 124–125.

Договір, укладений Богданом Хмельницьким з польським командуванням під Зборовом

Серпень 1649 р.

Декларація його королівської милості Війська Запорозького дана по пунктах листа.

1. При усяких давніх вольностях його королівська милість Військо Запорозьке захищає (проти давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту одразу видає).

2. Кількість війська для зацікавлення підданих і заохочення до служби Речі Посполитій має складати сорок тисяч Війська Запорозького, і спорядження довірено гетьманові Війська Запорозького <...> . І складення реєстру гетьманом Війська Запорозького має завершитись не пізніше нового року (до Різдва Христового) з таким порядком: гетьман Війська Запорозького має з підписом своєї руки й з печаткою військовою скласти реєстр з іменами всіх тих, що будуть записані в козацтво, щоб ті в козацтві зберігали вольності козацькі, а інші <...> панам своїм підлягали.

3. Чигирин у нинішньому стані має довічно залишатись при булаві Війська Запорозького <...> .

4. Що ж раніше діялось під час повстання не має бути жодним чином покарано.

5. Шляхті віри Руської, як і віри Римської, яка під час повстання була в складі Війська Запорозького, його королівська милість з панської своєї ласки пробачає <...> .

6. Військо коронне не має перебувати в містах, де козаки зі складу реєстрового війська перебуватимуть.

7. Жида ні державцями, ні орендарями, ні мешканцями не можуть бути в містах українських, де стоять козацькі полки.

8. <...> Його королівська милість дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Майно й землю у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському його королівська милість обивателям стану шляхетського віри православної й грецької надавати обіцяє.

10. У місті Києві, з якого керують школами руськими, і по інших містах українських, єзуїти не мають права засновувати шкіл. <...>

11. Горілкою козаки торгувати не мають права, виготовляти – лише на свої потреби. <...>

Ці пункти мають бути затверджені на сеймі. <...>

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. III. 1638–1657. – СПб, 1861. – С. 415 – 416. (Пер. з рос. мови).

Із грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому про згоду взяти Україну під захист

22 червня 1653 р.

Божою милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича всієї Русі самодержця Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому нашої царської величності милостиве слово.

<...> І ми, великий государ, прийнявши Бога благими намірами й побажавши, аби християнська віра у вас не перевелася, а поширювалася, і великого пастиря Христа Бога нашого стадо примножувалось, як каже: і буде єдиним стадо і єдиний пастир, дозволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку, тим то й не будете ворогом хреста Христового для притчі й зневаги. І ратні наші люди за нашим царської величності указом збираються й до ополчення готуються. І для того відправили ми, великий государ, до вас стольника нашого Федора Обросимовича Лодигенського, щоб вам, гетьману, і всьому Запорозькому Війську нашу царську милість було повідомлено. І прислали б до нас, великого государя нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ наша царська величність, відправимо до вас наших царської величності думних людей.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т. III (1651–1654). – М., 1954. – С. 322–323 (пер. з рос. мови).

1. Щоб по містах урядники були обирали з людей гідних, будуть вони підданими царського величества правити й всякі доходи по правді віддавати до казни царської величності, для того, щоб воєвода царської величності, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, – то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами. Щодо цієї статті царське величество розпорядився діяти, як просять. Мають по містах бути урядниками вийти, бурмистри, райці, лавники й різні доходи грошові й хлібні збирати для царської величності й віддавати до государевого скарбу тим людям, яких пришле царська величність, і ті прислані люди, яких царська величність пришле для того збору грошей, мають слідкувати за збирачами, щоб рахували по правді.

2. Писареві військовому по милості царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канеляристів), на судей військових – по 300 золотих, на писаря судейського – по 100 золотих, на писаря й хорунжого – по 50 золотих, на хорунжого сотенного – по 30 золотих, на бунчужного гетьманського – 50 золотих. Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря й на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових, щоб було по млину для прогодування, тому що несуть великі видатки. Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодування й пристановище; також на арматного обозного 200 золотих, а на хорунжого 50 золотих. Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького, аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству (у сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество. До цієї статті царське величество велів послів з добрими ділами приймати й відправляти, і писати царському величеству вірно й щиро, за чим вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі посли будуть присилатися зі справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах посли били чолом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності. Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив послати своє військо під Смоленськ, не гаючися нітрохи, аби неприятель не міг собі ради дати й об'єднатися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти. Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр і воєводів послати з великим військом, як просохне й почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польським пограниччі для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества – хоч і більше. Військові люди царського величества на пограниччі для охорони України завсіди були й надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів – по 200 золотих, на осавулів військових – по 400 золотих, на сотників – по 100 золотих, на козаків – по 30 золотих польських <...> .

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахані й Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати. Наказ і повеління до козаків на Дін послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати. До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали й скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60 000. То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож, як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом вислав негайно царському величеству.

Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX-1 (1650–1654). – К., 1996. – С. 814–819.

1. Україна, тобто землі у воєводствах Чернігівському, Київському й Брацлавському, стає вільною й незалежною країною і знов єднається із Королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського.

Таким побитом, складається спілка з трьох рівноправних народів трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української) під зверхністю короля польського, котрого обирають усі три народи разом.

2. Велике Князівство Руське само порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча влада належить Раді, котра складається з послів від усієї України.

3. Гетьман обирається на цілий свій вік і має найвищу виконавчу владу – сповняє волю Ради.

4. Україна повинна мати свій суд, навіть найвищий (трибунал), де усі справи повинні відбуватися руською (українською) мовою; повинна мати свій скарб (казну), куди йтимуть усі доходи та податки з українського народу, і можуть бути повернені тільки на потреби Великого Князівства Руського; мати своїх найвищих урядовців-міністрів, канцлерів, маршалків, підскарбничих (міністр фінансів) та інших, яких там треба буде; своє військо – 30 000 чи більше, козаків і 10 000 постійного війська; свою монету.

5. Усі найвищі урядовці повинні бути з українців.

6. Унія на віки скасовується, а митрополит і п'ять православних владик мають засідати в Сенаті нарівні з католицькими.

7. У Великому Князівстві Руському мають бути два руські (українські) університети (один у Києві), а нижчих шкіл – скільки забажається й скільки потрібно буде.

8. Усякому вільно заводити друкарні й друкувати які завгодно книжки.

9. Гетьман може подавати королеві список тих козаків і міщан, кого він вважатиме за вартих, щоб король дав їм шляхетство.

Аркас М. М. Історія України-Русі. – К. : Вища шк., 1990. – С. 219–220.

Гетьманування І. Мазепи в Україні

Після того як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьманування настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманичем Григорієм, який у цей час перебував там і успішно воював татар. Без усякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір <...> .

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голицин і гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов і Шепельов уже вдру-

ге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що вже в квітні місяці добралися всіма основними силами й обозом до Самари і, відпочивши там таки добре та привівши в порядок обоз, з божою допомогою до святої трійці підійшли під Перекоп. У час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давало їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях і возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали в Крим і почали хитрувати. Коли наші війська зі своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк замість червінців, ремінців, а зверху прикрили їх справжніми грішми й дали Голицину. Тоді військо, що добралося до Криму з такими труднощами і з охотою добуло славу та здобич, змушене було неохоче виступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська й вимовляти свою невинність і лагідними словами угомоняти воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван і Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до Покрови Святої Богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голицина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попало посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками попеременно. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіл Домонтова та, прочувши, що козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть наготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осавул Гамалія з немалим кінним загоном і так і не догнав. Однак градське військо та компанія пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запоріжжя, а звідти в Крим. Навесні взяв підняв орду й запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її спустошити та міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки й виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

Року 1693. Взимку ханський син і Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте, заставши там гетьмана Мазепу і військо наготові, побоялися і, небагато лиха окіл Полтави накоївши, безуспішно повернулися у свої краї.

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 162–163.

Про задум Карла XII йти в Україну (зі щоденника офіційного шведського історіографа Георга Нордберга)

Як уже було згадано минулого року, Мазепа запропонував свої послуги в боротьбі проти царя. Щоправда, король зігнував цю ofertу (пропозицію – упорядн.). <...> Однак тепер король усе більше й більше думає над тим, що було б вигідно прийняти пропозицію Мазепи й піти в Україну. Щоправда граф Піпер був свідомий того, що це погляд не самого короля, але, знаючи дуже добре його характер, намагався від самого початку переконати його, щоб він покинув цей план і радив йому не рухатися, а зачекати на прибуття графа Левенгавпта; більше того, радив королеві вирушити йому назустріч. Свою раду мотивував тим, що коли Левенгавпт щасливо прибуде і з'єднається з головною шведською армією, тоді шведське військо буде скріплене не тільки новими вояками, але також воєнним вирядом (спорядженням – упоряд.) і харчами. Тоді можна самопевно виступити проти царя, який може нищити свій край стільки, скільки схоче. Коли ж король тепер подасться в Україну, тоді він виставить графа Левенгавпта на небезпеку, залишаючи його на ласку цілій ворожій армії. Якщо б сталося нещастя, тоді все, що він везе з собою, пропаде, і король відчує нестачу в підкріпленні новими вояками, воєнним вирядом і харчами, чого він так дуже потребує. Крім того, ворог, який досі відступав, у таких обставинах буде змушений самому наступати <...> . Хоч як була переконлива думка, переміг погляд інших дорадників, що дораджували королеві йти в Україну з таких мотивів:

1. В Україні король дістане 20000 козаків, що будуть готові битися, щоб скинути з себе російське ярмо.

2. Їх можна знаменито використати, тому що вони знають усі дороги та стежки.

3. Козаки на своїх легких конях можуть вести воєнну акцію в російському запіллі й тим самим зліквідувати дальші пожежі.

4. Під час битви вони можуть заатакувати ворога ззаду.

5. Україна дуже врожайна й багата країна.

6. Звідси відкривається дорога до Росії.

7. Можна мати вільну руку в Польщі.

8. Щодо графа Левенгавпта, то це генерал, на якого можна покладатися: він має відважних офіцерів і хоробрих вояків, тому ворог не відважиться його заатакувати.

Мацьків Т. Гетьман І. Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К. – Полтава, 1995. – С. 147–148.

З договору між шведським королем Карлом XII і українським гетьманом І. Мазепою

29–30 жовтня 1708 р.

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну й прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба й коли допомоги цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Усе, що воюється (буде добуто – упоряд.) з колишньої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані (збережені – упоряд.) і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка, треба сподіватися, не наступить ще довго, стани України заховують (збережуть – упоряд.) усі вольності згідно зі своїми правами, стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх міст, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 386–387.

Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії

27 квітня 1722 р.

Цього 1722 р., квітня 27 дня, всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський <...> , жалуючи підданих своїх – малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пані Скоропадському в Глухові для управління судами й для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано: замість однієї воєводської персони для кращої вірності й управління бути колегії, у якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-

офіцерами, і при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам зі щорічною зміною <...> .

Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом, і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – К., 1996. – С. 166.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії

10 листопада 1764 р.

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, у якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола <...> . Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку й хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених у Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки й писарі зі щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо й цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутності тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору й президенту Малоросійської колегії, де він у справах суду й розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки й виконання законів – повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений у нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік і на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – С. 171.

Уривок з Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

3 серпня 1775 р.

Ми захотіли через це оголосити всім вінопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

<...> Їхні злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі й згубні злочини й зраду вірності та підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши й вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті й інші здавна належали. <...>

2. Через таке привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмеженню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того, виводити ще з тамтешніх жителів і поселених гусарського й пікінерського полків людей чоловічої й жіночої статі, яких забрано й виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди й тих, що від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі. <...>

5. <...> Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити й довести в себе власне хліборобство, у чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби й порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться в їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамоовитим управлінням, у надії, що схильність до розбещеного життя й до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати й збільшувати їх кількість. Даремно тут пояснювати, наскільки неможливо було б здійснення цього злочинського наміру, як з огляду на безпеку суміжних до Запорозжя жител і сіл, так і з огляду неминучої втрати числа наших вірних підданих.

<...> Так, з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Через це 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреннями йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку й повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місце жител і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаємо при новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові <...> .

Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – С. 173–174.

Напис на надгробній плиті на могилі Петра Калнишевського

Калнишевський Петро Іванович (?–1803) – останній кошовий Запорозької Січі. Після її ліквідації за вироком царського суду 1776 р. був засланий на Соловки й поміщений у один із найстрашніших казематів – Головленківську в'язницю. Провів безвихідно 16 років у одній камері й ще 9 років – у іншій (за цей час втратив зір, весь одяг, що був на ньому, зотлів і звалився

з плечей). У квітні 1801 р. цар Олександр І дарував прощення в'язню. У 1803 р. Калнишевський помер на Соловках у віці 112 років. Його могила зберігається в належному стані, на надгробку напис російською мовою:

«Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искреннее познавшего свои вины.

Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю».

Історія України: документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К. : Академія, 2001. – С. 175.

Останній притулок останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського

Перед нами маленькі, аршина в два, двері з крихітним віконечком посередині: двері ці ведуть до житла в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири, завширшки сажень, висота при вході три аршини, у вузькому кінці – півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву – ложе для в'язня <...>. На другому боці – залишки розламаної печі. Стіни <...> сірі, плісняві, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати – маленьке віконце вершків шість у квадраті, промінь світла, наче крадькома, через три рами й двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні, й то з великим напруженням зору. Якщо ув'язнений пробував крізь це вікно подивитися на світ Божий, то його погляду відкривалося саме кладовище, розташоване просто перед вікном. Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. У кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?»

Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С. 275–276.

5 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX ст.)

Після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. і трьох поділів Польщі українські землі опинилися в складі двох держав – Російської та Австрійської імперій. Росії належала Лівобережна Україна, Слобідська Україна, Правобережжя й Південна Україна.

Першим кроком на шляху інтеграції українських земель у складі Російської імперії було введення на них єдиної системи управління. На всій підросійській території України було поширено загальноімперський адміністративний устрій, утворено дев'ять губерній (Харківська, Чернігівська, Полтавська – на Слобожанщині та Лівобережжі; Київська, Подільська, Волинська – на Правобережжі; Катеринославська, Таврійська, Херсонська – у Південній), які були об'єднані в три генерал-губернаторства.

Генерал-губернатори здійснювали військову владу на ввіреній їм території. Адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалася губернаторами, яких теж призначав імператор. Губернії поділялися на повіти, на чолі яких стояли справники. Політика царизму була направлена на посилення контролю за населенням, ліквідацію національних особливостей.

До Австрії відійшли Галичина, Буковина, Закарпаття. Більшість українських земель, які відійшли до Австрії, були виділені в окремий край із центром у Львові – Королівство Галиції та Лодомерії. Східноукраїнська частина краю поділялася на 12 округів. Закарпаття залишалося у складі Угорського королівства, яке було частиною Австрійської імперії.

Політика царату викликала в українському суспільстві своєрідну захисну реакцію: піднесення в масах національної свідомості, прагнення не піддатися насильницькій асиміляції, зберегти мову, народні традиції, звичаї, релігію, які пізніше оформилися в суспільно-політичний рух. На Лівобережжі існували дві течії в суспільно-політичному русі: українська, що представляла інтереси пригнобленої національності, та російська, орієнтована на потреби росіян.

На Правобережній Україні, де збереглася польська шляхта, була ще й польська течія, вона прагнула відродити Польщу в кордонах, які вона мала до поділів.

Українська течія в суспільно-політичному русі з'явилася одразу ж після ліквідації автономії України, і пов'язана вона з опозиційною діяльністю козацької старшини, яка в останній чверті XVIII ст. сподівалась відновити автономію Гетьманщини. Це патріотичний гурток у Новгород-Сіверському, група автономістів на чолі з Василем Капністом. Наприкінці XVIII ст. опозиційний запал козацької старшини почав швидко згасати. Але на їх місце в національно-визвольному русі прийшла інтелігенція.

У Західній Україні, на відміну від Наддніпрянщини, національне відродження очолили греко-католицькі священники.

Українське національне відродження на шляху свого розвитку пройшло три етапи:

I. Академічний (період наукової зацікавленості). Невелика група вчених-інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклорні записи, предмети старовини тощо й знайомила з ними український народ.

II. Культурницький – період відродження національної мови, її дедалі ширшого використання в літературі та освіті.

У цей період у народі виникає потреба в національних театрах, музеях, бібліотеках, видавництві книг і газет. Українське національне відродження на I та II етапах мало в основному історичне, фольклорне, літературне спрямування.

III. Політичний – період появи масового національного руху, утворення політичних партій та інших суспільних організацій, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати й політичні вимоги щодо місцевого самоврядування. У цих політичних вимогах простежується бажання народу досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі боротися за створення власної незалежної держави.

Соціально-економічні процеси в Україні у XIX ст. засвідчили, що в обох її частинах (російській і австрійській) відбувся промисловий переворот, виникли нові соціальні верстви, зародилися ринкові відносини. Цей період характеризується розгортанням національно-визвольного руху. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникають і починають діяльність політичні партії. Отже, кінець XVIII – XIX ст. – це суперечливий період у розвитку українського народу. Незважаючи на величезні труднощі, він досяг вагомих здобутків у всіх галузях. Питання української національної ідеї, українського національного відродження стає найголовнішим у вітчизняній історії зазначеного періоду.

Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні

3 травня 1783 р.

I. 8. Для певного й правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському й Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселенців залишитися на своєму місці й при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, хто відлучився до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться в намісництвах Київському, Чернігівському й Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди й переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні настанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх у квітучий стан <...> .

12. <...> Усе це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються з мешканців казенного відомства й нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути й вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами й чиновними людьми з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернатору намагатися придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого <...> .

15. <...> Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити й на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

II. <...> Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження й щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського й частково Курського й Воронежського намісництв.

Хрестоматія з історії Української РСР: в 3 т. 1861-1917. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 1. З найдавніших часів до 50-х рр. XIX ст. – С. 507.

Заснування Харківського університету (З поданого В. Н. Каразіним на розгляд харківському дворянському зібранню 29 серпня 1802 р. проекту заснування Харківського університету)

§ 1. Університет належатиме до вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад шляхом пізнання властивостей кожного.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі ті науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина й вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю й державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу, але з часом, у міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянину. Вони підготовляють його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії – про науки такого роду мо-

лода людина повинна вже мати загальні знання; перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином, першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. <...>

§ 10. <...> У жоден час може бути не потрібно стільки людей, освічених і здібних, як у благоденственне нинішнє царювання, для виконання в усіх галузях цивільної служби великих намірів найосвіченішого й найблагодійнішого монарха. Готувати таких людей, постачати урядові, присутственні, казенні і в закордонній справі посади найдостойнішими чиновниками, а також дати освіту негоціантам, які роблять честь своїй вітчизні, буде завданням відділу цивільних наук. <...>

§ 16. <...> Благоустроєна держава має потребу в особливому училищі, яке готувало б чиновників для спорудження різних будівель, водних сполучень та інших державних робіт цього роду, необхідних найбільше там, де все ще упорядковується й наближається до квітучого становища. Ґрунтовне вивчення архітектури, механіки, гідравліки й землеустрою в тому найбільше, що належить до застосування уможлядних основ їх до самого виконання на ділі, потребує особливих учителів і способу навчання, відмінного від звичайного викладання цих наук, як частин фізики або змішаної математики. Відділ університету, призначений для цього, будучи навчальним закладом майже єдиним у Росії, можна назвати відділом цивільних мистецтв. <...>

§ 19. <...> У попередніх відділах готувалися люди до посад, у яких науки становлять не предмет, а тільки засіб бути найкориснішим. А для тих, хто відчуває себе здібним, вивчаючи науки, збільшуючи й поширюючи освіту, приносити користь державі, у вересні 1809 року може відкритися відділ ученості, у якому через докладніші настанови й глибокі шукання істин кожної науки будуть навчатися механіки, фізики, хіміки, природознавці та астрономи. У цьому ж відділі викладатимуться історія наук, педагогія та інші науки, потрібні вчителів. <...>

§ 24. <...> Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ: Харківського, Курського, Орловського, Воронезького, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського; таким способом він може впливати на освіту й користь всього південного краю Росії. <...>

§ 26. <...> Безперечно, що родючий край тутешній дасть державі величезні вигоди, якщо мистецтво збільшуватиме кількість його виробів і готуватиме їх обробленням у власних межах. Всюди відчувається потреба в людях, які б досконало вміли керувати господарством і здобувати з маєтку найбільшу користь. Таких людей може виховати училище сільського домоводства. Воно, маючи наставників у всіх галузях економії й відведену ділянку землі для проведення практичних уроків і дослідів, буде одним з найпотрібніших у Росії закладів, подібне до того, яке міститься поблизу С.-Петербурґа, але значно перевершуватиме завдяки своєму місцевому по-

ложенню й клімату. Учні його будуть для удосконалення свого слухати в цивільному відділі професора економії і технології. <...>

§ 29. <...> Університет і підлеглі йому два навчальні заклади керуватимуть комітетом у складі кількох професорів, обраних на загальних університетських зборах; головує у комітеті директор, обраний так само на зборах, подається від дворянства Слобідської Української губернії на височайше затвердження государя імператора. Так само можуть бути призначені потрібний помічник директора, секретар, казначей та інші чиновники університетського правління.

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. – С. 683.

«Конституція – державний заповіт» П. І. Пестеля (Короткий виклад змісту «Руської правди», продиктований П. Пестелем М. Бестужеву-Рюміну)

2. <...> Російська держава поділяється щодо законного свого простору на 10 областей і 3 уділи. Уділи є такі: столичний, у якому перебуває й зосереджується державне управління, Нижній Новгород або Москва, Донський і Киргизький. Кожна область складається з 5 губерній, або округів. Губернії складаються з повітів, повіт – з волостей. Волості бувають суцільні й приписні – 1000 обивателів чоловічої статі.

3. Держава складається з народу й уряду.

4. Увесь російський народ складає один стан – цивільний; усі сучасні стани ліквідуються й зливаються в один стан – цивільний. Усі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський. Усі росіяни розписані по волостях. Кожний російський громадянин є членом якої-небудь волості. Це замінює сучасний поділ росіян по волостях. Волость має для своїх членів два списки: цивільний і скарбовий. До скарбового списку заносяться громадяни, які мають у волості яку-небудь власність. Подать збирається з власності, тому одна й та сама людина може бути занесена в скарбових списках багатьох волостей, але в цивільному списку може бути записана тільки в одній волості, бо цивільний список означає політичне становище, а політичним правом користується кожний росіянин у тій лише волості, у якій він є в цивільному списку.

5. Уся земля, яка належить до кожної волості, поділяється на дві частини: волосну й приватну. Перша належить всій громаді, друга – приватним людям. Перша становить власність громадську, друга – власність приватну. Волосна земля є недоторкана, вона поділяється на ділянки, ділянки роздаються за вимогами членів волості. Решта землі здається в найм стороннім людям не інакше, як на один рік. Якщо треба більше ділянок, ніж таких є в наявності, тоді не задовольняються вимоги тих, хто бажає взяти

найбільшу кількість ділянок; ділянки ці переходять з рук в руки в тих лише випадках, коли є нові претенденти. Цими претендентами є або такі, що раніше ніякої ділянки не брали, або такі, що бажають нині взяти більше <...> .

6. Перехід з нинішнього становища до порядку, який тут запропонований, є поступовим. У нинішніх поміщиків земля відкуповується оброком або працею влітку. Спочатку це провадиться в казенних маєтках і волостях, а потім вже в приватних. Оброчні селища й землеробні селища, дворові люди, заводські селяни продовжують нинішні заняття в належний час і самі відкуповуються, а дворові у волості переходять.

7. Уряд поділяється на верховну владу і державне управління.

8. Щодо побудови верховної влади, то відкидається правило рівногиги властей, але приймається правило визначеного кола діяльності. Верховна влада ділиться на законодавчу й вищу – виконавчу. Перша доручається Народному Вічу, друга – Державній Думі. Крім того, потрібна ще влада наглядова, щоб ті дві не виходили зі своїх меж. Влада наглядова доручається Верховному Собору. <...>

Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М. : Госполитиздат, 1951. – Т. II. Южное общество. – С. 159–162.

С. І. Муравйов-Апостол про діяльність таємних товариств декабристів в Україні (Уривок зі свідчень під час слідства в справі декабристів)

6 лютого 1826 р.

У Південного товариства мета була одна з самого початку: введення в Росії конституції під назвою «Руська правда»; на початку 1822 року, як уже мною показано, зустрівся я в Києві з Пестелем, Юшневським, В. Давидовим, кн. (князем – упоряд.) С. Волконським, членами Південної управи. Тут було вже сказано про знищення в Москві Союзу благоденствія, про невизнання цього знищення Південною управою, через це запропоновано було Пестелем продовжити дії, організувавши вже з нас не управу, а товариство, не відокремлюючись, однак від членів петербурзьких, які будуть однієї з нами думки щодо знищення, оголошеного в Москві; з цим усі погодились і обрали для керування Південним товариством двох директорів – Пестеля і Юшневського. На цих нарадах йшлося про те, що перед тим, як розпочинати будь-які дії, треба мати готову конституцію: тому Пестель пояснив головні риси створюваної ним «Руської правди», після вислуховання яких вирішено було залишити рік на роздумування кожному членові для прийняття або відхилення цієї конституції; цим закінчилася нарада 1822 року. Про заходи виконання цього року не йшлося. З часу переведення мого в армію я не листувався ні з ким із членів Північного товариства, я не знаю про перебіг подій, які відбувались у них, і взагалі до са-

мого приїзду кн. Трубецького в Київ повідомлення з Північного товариства до Південного надходили дуже рідко й були надто неповні.

На початку наступного 1823 року члени Південного товариства, вищеназвані мною, і Бестужев-Рюмін, якого я прийняв у 1822 році, знову зібралися в Києві. Пестель знову пояснював «Руську правду», яка була визнана всіма членами з деякими запереченнями, і тут йшлося про введення її через тимчасове управління, яке мало бути доручено директорам товариства.

Членами, які мали найбільший вплив на Південне товариство порадами або творами, були я, Пестель і Бестужев-Рюмін.

Південне товариство передбачало розпочати свої дії відкрито в 1823 році в таборі 9-ї дивізії при к. (корпусі – упоряд.) Бобруйський; у 1825 році в таборі біля м. Ліщина й зрештою в 1826 році під час очікуваного з'єднання трьох корпусів. Спосіб діяльності й причини, через які було відкладено виконання, будуть викладені мною в нижчезазначених пунктах.

Для досягнення мети своєї товариство розраховувало на ті війська, які знаходились під керівництвом своїх членів, передбачаючи, що одні вплинуть на інших. А найвищих осіб на державній службі я нікого не знаю, кого б товариство вважало своїм покровителем, та його й не було.

Якою мірою думки товариства наявні у військових поселеннях, мені невідомо <...> .

Щодо 800 чоловік, які нібито взяті мною в Чернігівському полку, то це цілковита брехня; я навіть ніколи не розмовляв з ними так, як з вищеназваними семенівськими солдатами. Під час п'ятирічної служби моєї в полку встиг їх прив'язати до себе, переймаючись їхніми нестатками й прагнучи допомогти їм, наскільки міг у всякому разі. Жодних інших способів я до них не застосовував.

Південне товариство мало зносини з Північним у 1823 році через брата Матвія й через В. Давидова та кн. Волконського, у 1824 році – через Швейковського й Пестеля, а в 1825 році – через кн. Трубецького, який переїхав по службі в Київ. Усі взагалі переговори схилялись з боку Південного товариства до цілковитого з'єднання двох товариств, на що Північне не погоджувалось і виставляло як причину цієї незгоди несхвалення в деяких частинах прийнятої Південним «Руської правди»; а в них була своя конституція, складена М. Муравйовим. Швейковський під час поїздки своєї мав від мене листи до членів: М. Муравйова, кн. Трубецького, М. Тургенева, у яких я всіх їх упрошував приєднатися до нас і не створювати окреме товариства <...> .

Товариством прокламації до народу і військ не були заготовлені. <...>

На одній з нарад, які відбулися в Києві в 1823 році, як мною показано в 7 пункті, вперше говорилося про знищення всієї імператорської родини. Присутніми були названі в тому ж пункті члени. Засідання було на квартирі кн. Волконського.

Думка ця була запропонована таким чином: при введенні «Руської правди», що вчинити з усією імператорською родиною? Думки членів були такі: Пестеля, Юшневського, В. Давидова, кн. Волконського – знищення всіх; Бестужева – одного государя; моя (думка була) – нікого, і разом з тим

я пропонував розпочати дії неприхованим заколотом, відмовившись від покори, і залишався при цій думці, хоч і протиставили мені всі бідування міжусобної брані, яка неодмінно повинна була виникнути від запропонованого мною способу дії. Нарада про це тим закінчилася, що Бестужев і я оголосили, що їх четверо однієї думки, а протилежної – тільки нас двоє <...> . Після цієї наради Бестужев справді писав листа проти цієї думки товариства й подав його до нашої директорії. Список цей був у мене деякий час, але давно вже мною знищений, бо я не зберігав жодних політичних паперів.

У 1825 році, під час збору військ 3-го корпусу, у таборі біля м. Ліщина знаходилися члени Артамон Муравйов, Швейковський, Тизенгаузен, Враницький (який, проте, на жодній нараді нашій не був і взагалі мало брав участі в справах товариства), Бестужев-Рюмін і я. Усі названі члени, довідавшись, що у Швейковського відібрали полк, того ж вечора з'їхалися до нього й знайшли його в цілковитому відчаї. А. Муравйов запропонував, не гаючи часу, розпочати дії, ця пропозиція при першому пориві була всіма схвалена. По-перше, тому що правилом в товаристві було: якщо одного члена його буде викрито, починати дії без зволікання (для нас справжні причини відібрання полку в Швейковського були неясні), по-друге, тому що в усякому разі товариство втрачало таким чином цілий полк, на допомогу якого могло сподіватися, поки Швейковський ним командував. Тут же А. Муравйов запропонував себе, щоб їхати в Таганрог для завдання удару государеві, але його пропозицію не було прийнято, тому що на початку розгортання дій він був необхідний у полку для впливу на нього. Нарада ця закінчилася рішенням: Бестужеву їхати якомога скоріше до Пестеля, повідомити його про наш намір і дізнатися його думку, вимагаючи від нього допомогу й сприяння. А план дії був такий: коли прийде начальник штабу армії – арештовувати його і корпусного командира і, піднявши корпус, вирушити на Київ – оволодіти ним і далі діяти за обставинами <...> .

Під час того ж Лещинського табору побачився з капітаном Тютчевим, який служив у Семенівському полку, а тепер у Пензенському; його і прийняв у товариство. Він перший сказав мені про існування Слов'янського товариства, розповідаючи, що один артилерійський офіцер, і, здається, він назвав Борисова, робив йому пропозицію вступити в таємне товариство і давав навіть читати статут його. Я просив Тютчева постаратися дістати цей статут, що він справді через кілька днів і виконав. З цього статуту, написаного на одному аркуші, ніким не підписаного й при тому досить незрозумілого й незадовільного, довідатися можна було, що товариство мало за мету об'єднати всі племена слов'янські в один народ. Якими ж засобами товариство хотіло досягти цієї мети, про те не можна було довідатись з цього статуту; керівники його мені невідомі, а члени, яких я знаю, такі: в артилерії 8-ї бригади – Горбачевський, Борисов, Пестов, Андрєєвич (чинів не знаю); Пензенського полку <...> – майор Спиридов (прийнятий мною і пізніше Бестужевим приєднаний до Слов'ян), капітан Тютчев (також) і Гробинський (чина не знаю); Чернігівського полку – штабс-капітан Соловйов, поручики Щипілло, Кузьмін, Сухінов, а інших членів не знаю, але, здається, є і поляки.

Про Малоросійське товариство знаю тільки те, що нібито там керівник маршал Лукашевич і що мета його – приєднати Малоросію до Польщі. Між іншим, Лукашевича самого бачив я раз у своєму житті в кн. С. Волконського, а членів цього товариства не тільки не знаю нікого, але й не чув, щоб коли при мені кого-небудь називали. <...>

<...> Про поширення таємних товариств по всьому царству Польському, Познанському герцогству, Галичині й губерніях литовських, Волинській, Подільській і Київській ствердно не скажу, знаю тільки, що товариства польські дуже численні, і вважаю, за однодумністю, яка існує між поляками, що воно повинно бути так. Гр. Мошинського я завжди знав як члена польського товариства, а не як начальника управи губерній Волинської, Київської і Подільської і про цю обставину ні від нього і ні від кого не чув.

Кн. Трубецької, призначений черговим штаб-офіцером, приїхав до Києва на початку 1825 року, і через те, що він був одним з директорів Північного товариства, то і приїзд його, полегшивши відносини обох товариств, зблизив їх більше, ніж будь-коли. Члени – я, Бестужев і Пестель – просили його справді подбати про залучення членів у 4-му корпусі, чого він, однак, не виконав.

Наприкінці 1825 року, коли він від'їздив у Петербург, доручено йому було оголосити членам Північного товариства про рішення наше розпочати діяльність, не пропускаючи 1826 року, і разом з тим прохання наше, щоб і вони за цим рішенням вжили своїх заходів. Перед від'їздом Трубецького в Петербург було ухвалено в разі успіху в діях доручити тимчасове правління Північному товариству, а війська зібрати у двох таборах: одному – під Києвом, під керівництвом Пестеля, другому – під Москвою, під керівництвом Бестужева, а мені їхати в Петербург. Про цей план знали тільки Пестель, Бестужев, я, брат Матвій, А. Муравйов, кн. Трубецької і ті, кому він сам сповіщав. <...>

Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т. II. – С. 201–203, 205, 207–210, 213.

Викуп з кріпацтва Т. Г. Шевченка («відпускна»)

Тисяча вісімсот тридцять восьмого року квітня двадцять другого дня, я нижчепідписаний звільнений від служби гвардії полковник Павло Васильович син Енгельгардт відпустив довічно на волю кріпака мого Тараса Григоровича сина Шевченка, який дістався мені в спадщину після покійного батька мого дійсного таємного радника Василя Васильовича Енгельгардта, записаного за ревізією Київської губернії, Звенигородського повіту, у селі Кирилівці, до якого кріпака мені, Енгельгардту, і спадкоємцям моїм надалі ніякого діла нема і ні до чого не втручатися, а може він, Шевченко, вибрати собі спосіб життя, який побажає. До цієї відпускної звільнений від служби гвардії полковник Павло Васильович син Енгельгардт – руку приклав.

Свідчать підпис руки й відпускну, дану полковником Енгельгардтом його кріпакові Тарасу Григорову синові Шевченка, дійсний статський радник і кавалер Василь Андрійович син Жуковський.

У тому ж свідчу й підписуюсь – професор восьмого класу – К. Брюллов.

У тому ж свідчу й підписуюсь – гофмейстер, таємний радник і кавалер граф Михайло Вієльгорський.

Ця відпускну Санкт-Петербурзької палати цивільного суду в 2-му департаменті при проханні вільновідпущеного кріпака Тараса Григорового сина Шевченка до засвідчення подана й згідно з резолюцією, ухваленою в палаті цього травня 16-го числа, за записом у 2-й книзі № 130, з цим написом видана травня 20 дня 1838 року.

Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К. : Держполітвидав, 1950. – С. 64–67.

Обвинувальний вирок у справі Т. Г. Шевченка

26 травня 1847 р.

а) Із обвинувального акта. Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпацтва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. У них він то зображав плач про уявне поневолення й лихо України, то оспівував славу гетьманського правління й колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи й виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей зі слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати й згодом укорінитися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи й про можливість існування України як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували й особисто до Шевченка, і до його віршів всі україно-слов'яністи, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористатися у своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого – і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р, коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців <...> .

б) З вироку суду. Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, при-

значити рядовим у Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка Миколи до вирок: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати й малювати».

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т I. – С. 672.

Визнання царським урядом необхідності скасування кріпосного права (Уривок з промови Олександра II 30 березня 1856 р. перед предводителями московського дворянства)

Я дізнався, панове, що між вами поширилися чутки про намір мій скасувати кріпосне право. Щоб запобігти усяким необґрунтованим чуткам у такому важливому питанні, я вважаю за потрібне оголосити вам, що я не маю наміру зробити це тепер. Але, звичайно, ви й самі знаєте, що чинний порядок володіння душами не може залишатися незмінним. Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідуватися знизу. Прошу вас, панове, подумати про те, як би здійснити це. Передайте слова мої дворянству для обміркування.

Хрестоматія з історії Української РСР: в 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 2. 1861–1917. – С. 12.

Із загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності

19 лютого 1861 р.

Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, у порядку, зазначеному в цьому Положенні й у інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах <...> .

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту й для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених у місцевих Положеннях <...> .

8. Поміщики, наділивши селян у постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків: 1) обов'язки з постачання продовольства та опікуванню селян; 2) відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових і натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотатися за селян

у справах цивільних і кримінальних <...> і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін. <...> .

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють у справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління й суду об'єднуються у волості. У кожній сільській громаді й у кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні <...> .

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених у загальних законах і в цьому Положенні правил:

1) провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита <...> ;

2) відкривати й утримувати на законній підставі фабрики й різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства; <...>

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами у своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах; <...>

4) вступати в гільдії, торговельні розряди й відповідні їм підряди. <...>

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикам, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «ізде-льну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обґрунтованої правилами місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями. <...>

148. <...> Поміщикам надається на підставах і в межах, нижчеазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади.

149. Поміщик має право нагляду за додержанням громадського порядку й громадської безпеки на території належного йому маєтку.

150. Тому сільський староста виконує невідкладно всі законні вимоги поміщика щодо:

1) припинення всякого бешкетування та насильства в сільській громаді, а також всякого явного порушення громадського порядку й законів;

2) подання допомоги й захисту як самому власнику, так і всім особам, що проживають у маєтку, у разі підпалу, розбою, пограбування, крадіжки, насильства тощо;

3) захисту власника і його майна, а також і всіх осіб, що проживають у його маєтку, від небезпеки при всяких нещасних випадках, як-от: пожежах (у тому числі й лісних), пошестьях і падежу худоби й заходів припинення цих та інших подібних лих;

4) нагляду за особами підозрілої поведінки й затримання біглих, бродяг і безпаспортних;

5) ремонту сільських шляхів на землях, у користування селян відведених <...> ;

6) про затримання винних і збереження слідів злочину до прибуття поліції або судового слідчого в разі вчинення ким-небудь злочину.

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій, зазначених в пунктах 1 і 2 ст. 150, а також надавати їм допомогу при раптових громадських лихах (п. 3, ст. 150), для усунення яких потрібна одночасно велика кількість робочої сили. Для цього в разі небезпеки як сільське начальство, так і селяни повинні з'являтися на допомогу навіть і без виклику їх поміщиком. <...>

153. У разі зловживань і взагалі несправного виконання старостою або поміщиком старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх.

158. Поміщикові протягом перших дев'яти років після затвердження цього Положення надається право, якщо він визнає перебування якого-небудь селянина в громаді шкідливим або небезпечним, запропонувати самій громаді виключити цього селянина й віддати його в розпорядження уряду. У разі незгоди громади з пропозицією поміщика він може звернутися про це з проханням у повітове мирове зібрання для подання губернської в селянських справах присутності. <...>

160. Якщо поміщик вважає, що мировий присуд суперечить існуючим постановам або є шкідливим для добробуту сільської громади, або таким, що порушує права поміщицькі, то, припиняючи виконання такого присуду, доводить про це до відома мирового посередника, який зобов'язаний негайно задовольнити законні вимоги поміщика. <...>

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному (спадковому) користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів.

188. Щодо несправних платників казенних і громадських повинностей сільська громада може вживати таких заходів стягнення:

1) повернути в покриття недоїмок доход з належного недоїмникові як власність нерухомого майна;

2) віддати самого недоїмника або кого-небудь з членів його сім'ї на побічні заробітки, у тому ж повіті або сусідньому, з умовою, що зароблені гроші будуть передані в громадську касу; віддавати на заробітки в інші, невіддалені, губернії дозволяється тільки за присудом сільського сходу, затвердженим мировим посередником, і при цьому тільки таких несправних платників, які не платять повинностей через впертість або розпусту;

3) призначити до недоїмника опікуна, без дозволу якого не давати несправному хазяїну відчужувати будь-що з його майна та з його доходів для покриття недоїмки; або замість несправного хазяїна призначити старшим у домі іншого члена тієї ж сім'ї;

4) продати належне недоїмнику особисто нерухоме майно, за винятком лише викупленої селянином садиби;

5) продати ту частину рухомого майна й будівель недоїмника, яка не є необхідною в його господарстві;

6) відібрати в недоїмника частину відведених йому польових угідь або навіть увесь його польовий наділ. <...>

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 2. – С. 20.

З положення про викуп селянами їхніх садіб і польових угідь

19 лютого 1861 р.

3. Придбання у власність селянами разом з садивною осілістю польових земель і угідь, відведених їм у постійне користування, допускається не інакше, як за згодою поміщика <...> .

35. <...> Придбання у власність садивного й польового наділу, відведеного селянам у постійне користування, може провадитися за вимогою одного поміщика не інакше, як усією сільською громадою. <...>

64. <...> У разі купівлі селянами у власність їх наділу за взаємною добровільною угодою з поміщиком, як без сприяння, так і при сприянні уряду, сума платежу за куповані землі не обмежується ніякими певними розмірами, а залежить тільки від розсуду сторін, які домовляються. <...>

65. За основу для визначення розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика по уставній грамоті <...> .

66. Зазначений у попередній статті річний оброк за куповану землю капіталізується з шести процентів, тобто множить на шістнадцять і дві третини. З обчисленої на цій підставі капітальної суми призначається в позику селянам для видачі поміщикові <...> певна частина, а саме: 1) під час купівлі у власність селянами повного, по уставній грамоті, наділу – чотири п'ятих (тобто 80 коп. за карбованець); 2) під час купівлі наділу зменшеного – три чверті (тобто 75 коп. за карбованець). <...>

113. <...> Селяни, які придбали у власність землю за допомогою викупної операції, зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщикові за цю землю оброку по шість копійок на карбованець з призначеної урядом викупної позики аж до погашення її. Такі платежі звуться викупними.

114. Викупна позика погашається внеском викупних платежів протягом сорока дев'яти років з дня видачі позики.

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 2. – С. 21.

Про заборону української мови. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валусва від 18 липня 1863 р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, через обставини чисто політичні, що не мають жодного стосунку до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої

погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності й освіти, видавати книги для початкового читання, букварі, граматики, географії тощо. Серед подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилася слідча справа в особливій комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд у С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено й у Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою й вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає й не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії й згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синоду й шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. <...> Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К. : Мистецтво, 1992. – С. 252.

Про заборону українського письменства (Урядовий указ 1876 р.)

Госуд. імп. у 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) не допускати ввезення в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі; 2) друкування й видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержуватися правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису й щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл.; 3) заборонити також різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот; 4) припинити видання газети «Киевский Телеграф». Про цю височайшу волю пропоную Головн. упр. до належного виконання.

Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К. : Мистецтво, 1992. – С. 252.

6 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На початку XX ст. Україна (особливо південно-східні губернії) була одним із найбільш розвинених в економічному відношенні регіонів Російської імперії, посідаючи друге місце в промисловому виробництві. У вугільній, залізорудній промисловості, металургії, сільськогосподарському машинобудуванні на долю України припадало від 50 до 78 % продукції в загальноросійському обсязі. В Україні вироблялося понад 80 % цукру від загальноросійського виробництва.

Рубіж XIX – XX ст. – етап політизації українського національного руху, зокрема створення політичних партій. Підґрунтям для зародження українських політичних партій став студентський рух. Молодь утворила в 1899 р. першу більш-менш масову й впливову Українську національно-демократичну партію в Галичині, а через рік, у 1900 р., у Харкові – першу загальноукраїнську партію сучасного типу – Револьюційну українську партію (РУП).

Різновекторність політичних орієнтацій усередині РУП призвела до її розколу. Коли наприкінці 1902 р. був поставлений на розгляд проект партійної програми соціал-демократичного характеру, орієнтований більше на соціально-економічні, ніж на національні цінності, з партії вийшла група націонал-радикалів, що утворили Українську народну партію на чолі з М. Міхновським. УНП висунула гасло самостійної України «від Карпат аж до Кавказу». Сам М. Міхновський став родоначальником українського організованого (інтегрального) націоналізму. Він першим застосував визначення «український націоналізм» у його сучасному розумінні, розробив і систематизував його ідеологічні засади, став ініціатором створення першої націоналістичної партії (УНП) та розробив для неї політичну програму відповідно до ідеології націоналізму.

Ідейні розходження всередині РУП призвели в 1904 р. до нового розколу партії. З неї вийшли прихильники найтіснішої співпраці чи навіть об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією, які й утворили Українську соціал-демократичну спілку, проголосивши її автономною складовою частиною РСДРП на основі окремого статуту. Члени «Спілки» притримувалися позиції пріоритету соціально-економічних і політичних питань над національними, хоча й не заперечували останніх.

Наприкінці 1905 р. відбулася реорганізація РУП. Перша політична партія Наддніпрянщини офіційно припинила своє існування, натомість було проголошене утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Її програма зводилася до загальнодемократичних вимог, таких як демократична республіка на основі рівного й прямого виборчого права, демократичних свобод. УСДРП утримувалася від різких радикальних вимог, таких як ліквідація поміщицького землеволодіння. У питанні про статус українських земель партія залишилася на попередніх позиціях національно-територіальної автономії та рівноправності всіх націй.

У роки першої російської революції в Україні з'являється ще одна політична організація соціалістичного спрямування. На початку 1907 р. було проголошено заснування Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Вона утворилася з українських гуртків есерівського спрямування, що діяли в 1905–1907 рр. і всю свою увагу зосереджували на земельному питанні, організації селянських спілок тощо.

Ліберально-демократична складова українського політичного спектру була представлена Українською демократичною партією (УДП) та Українською радикальною партією (УРП). У 1905 р. вони об'єдналися в єдину Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Отже, політизація суспільного життя, зокрема піднесення національних рухів у Російській імперії на початку XX ст., стали визначальними факторами суспільно-політичного процесу і на українських землях.

Українські політичні партії в умовах післяреволюційної реакції переважно перейшли на нелегальне становище й змушені були згорнути або припинити свою діяльність. Легально продовжувало свою діяльність утворене в 1908 р. Товариство українських поступовців (ТУП) – міжпартійний політичний блок українських діячів, який складався з представників різних політичних поглядів. ТУП стояло на платформі національно-територіальної автономії України в складі федеративної Росії, однак на найближчу перспективу вбачало своє основне завдання у вирішенні національно-культурних питань, насамперед боротьбі за національну школу.

Перша світова війна, що розпочалася в липні 1914 р., стала виявом глибокої цивілізаційної кризи, вихід з якої призвів до глобальних змін у світовій історії, які фактично поклали початок новітній історії людства. Світова війна поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних подій. Кожна з воюючих держав, незалежно від приналежності до того чи іншого воєнного блоку, мала власні плани стосовно України.

Як і в попередній період, у роки війни соціал-демократичний напрям українського політичного життя репрезентувала насамперед УСДРП. Її основними ідейними конкурентами залишалися Товариство українських поступовців (ТУП) і українські есери. Утім у ряді принципових питань, насамперед стосовно кінцевої мети національного руху, їхні позиції мало чим відрізнялися.

Панівною позицією української соціал-демократії на початковому етапі війни стала оборонницька. Відомі діячі УСДРП, зокрема С. Петлюра, активно агітували за підтримку Росії у війні проти держав Четверного союзу. Їх проросійську позицію підтримали й окремі лідери ТУП.

У той же час окремі лідери УСДРП (Д. Донцов, А. Юркевич), українських есерів (С. Єфремов, М. Ковалевський) і частина поступовців, що гуртувалася навколо газети «Рада», яку видавав Є. Чикаленко, виступили з різкою критикою проросійської позиції однопартійців.

Найбільш послідовно політику орієнтації на зовнішні сили проводив створений у серпні 1914 р. у Львові східноукраїнськими емігрантами Союз визволення України (СВУ). До його складу увійшли окремі члени УСДРП,

очолювані Л Жуком і В. Дорошенком, та колишні лідери соціал-демократичної «Спілки» М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський. На чолі СВУ став Д. Донцов. У Союзі, як проголошувалося в його платформі, були репрезентовані ті політичні напрями, що стояли на позиції державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних устремлінь пов'язували з поразкою Росії у війні. У той же час діячі СВУ розглядали Україну в ролі буфера між ворогуючими блоками держав, сподіваючись, що такий її статус відповідатиме інтересам Німеччини та Австро-Угорщини, тож дасть підстави сподіватися на підтримку з їхнього боку. Розглядалися СВУ й варіанти приєднання до Австро-Угорщини більшої чи меншої частини українських земель і утворення з них автономного краю. З часом СВУ еволюціонував у бік орієнтації на власні сили, а в травні 1917 р. прийняв документ, який засуджував війну. Офіційно говорилося також про небезпеку втрати «здобутої народами Росії свободи», але не можна виключати й того, що однією з визначальних причин «зміни курсу» був вступ у війну на боці Антанти США (квітень 1917 р.), отже й очевидна неминучість поразки держав австро-німецького блоку.

В умовах війни політичні орієнтації українців проявилися на її завершальному етапі, коли робилися спроби створити й зберегти українську державність. Проте майже безоглядна орієнтація на Німеччину та Австро-Угорщину, які не були ані втіленням демократичних цінностей, ані переможцями у війні, була очевидним прорахунком українства з трагічними наслідками для української державності.

М. Міхновський. Самостійна Україна

Пропонована як програма Революційної української партії

Львів, 1900 р.

<...> В історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку роль. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачити спільності тих інтересів. На очах історії, сильна, освічена й культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і всі оті Четвертинські, Чорторийські, Вишневецькі та Тишкевичі – плоть від плоті й кість від кості наших. Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ся друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX ст. і всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прощинські, усі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки – і «їм же ність числа» – усі вони наша кров <...>. Відступництво забрало цвіт нації – найкультурнішу її верству.

<...> Але український народ здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних і національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не закінчилася, але характерна його прикмета – слу-

жіння своєму власному народові – відбилася в ньому з повною силою. Отже, коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй.

<...> Між молодістю Україною й українофілами немає жодних зв'язків, крім одного страшного й фатального зв'язку – своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули й ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої й безпощадної. Вона вірить у сили свої й національні, і вона виконає свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові, і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе зброї, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься всіма засобами, і боротьба культурна вважається так же відповідною, як і боротьба фізичною силою <...> . Наша нація у своєму історичному (минулому – упоряд.) часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтава. <...>

<...> Ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою.

<...> Нехай жахляки та відступники йдуть, як і йшли до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами й ми виголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти зброю. І пам'ятаймо, що слава й перемога – це доля борців за народну справу. Вперед! І нехай кожен з нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність.

Уперед! Бо нам ні на кого сподіватись і нічого озиратись назад!

Самостійна Україна: зб. програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль, 1991. – С. 16–19.

Програма Української народної партії

1902 р. (опублікована в Чернівцях 1906 р.)

Українська народна партія є партія робітничої маси українського народу; є партія українського міського й сільського пролетаріату.

Усіх українців, хто виробляє, продукує, хто живе з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і міських, робітників-ремісників, робітників транспорту й торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів-наймитів і тих, хто робить на власному ґрунті, але без найманої праці, усіх їх має об'єднати Українська народна партія для боротьби з панами, гнобителями і визискувачами.

Українська народна партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищити сучасний устрій, збудований на насильстві, примусі, нерівності й пануванні. Цей ідеал такий: взагалі знявдя виробництва, фабрики й заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а землі (рілля) – українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української народної партії: просвітити, освідити українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз українців-робітників.

3. Зорганізувати так само українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів-українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців-робітників і селян учинить захват політичної влади на Україні, знищить визиск, насилля, нерівність і утворить непідлеглу Україну – Республіку вільних працюючих людей.

Аби досягнути свої завдання, Українська народна партія вважає необхідним і доконечним: українці-робітники мають свої організації економічного й політичного характеру, мають свої каси й свою програму діяльності. Так само і хлібороби.

<...> Українські робітники складають свою незалежну робітничу партію, яка у своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації, своя власна робітницька партія, можуть оборонити інтереси українського пролетаріату; що ті тільки свої власні організації дадуть українському пролетаріату політичну й економічну силу, яка забезпечить його від утисків і визиску. <...>

Націоналізація землі

<...> Націоналізувати землю значить зробити її власністю тієї нації чи народу, що цю землю оселяє, тільки власністю не окремих одиниць, а власністю усієї нації. Кожний член нації, що заробляє з землі, бере її тільки до уживання.

Націоналізувати землю на Україні значить зробити її національною власністю українського народу, кожний член української нації, що живе

з землі, бере землю до уживання, скільки може обробити її власноручно без наймита.

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного ладу й соціалістичного оброблення землі – це наш ідеал і наше конечне завдання, бо тільки єдино таким шляхом назавжди розв'яжеться аграрне питання на Україні. <...>

Еміграція чужих народів на Україну

Ходячи зараз по містах укр. Галичини, помислиш, що ходиш по польській землі; скрізь лунає польська мова, урядовці, промисловці-капіталісти й робітники – поляки, жида й німці. Тільки виїхавши за околицю міста, побачиш, що то Україна, бо в селах живе український люд і лунає українська мова.

<...> Цей процес зараз відбувається й на Україні російській. Польський елемент вкупі з руський і німецьким випихає український по містах Правобережної України. Руський елемент випихає український в Лівобережній Україні. Еміграція руських на Україну, ведена стихійною силою шукання ліпшого життя, щороку збільшується, забираючи вигідні професії, промисли й складаючи таким чином заможні класи на Україні. Слідом за урядовцем, купцем і промисловцем суне на Україну робочий люд, стає в конкуренцію з робітником-українцем і завдяки своїй культурній перевазі й перевазі політичній рус. культури, поволі випихає елемент український з усіх професій, починаючи з самих найвигідніших. Неорганізованість і невідомість укр. пролетаріату цій справі допомагає.

<...> Треба пам'ятати, що еміграція на Україну робітників чужих народів: росіян, поляків, німців, ведена стихійною силою шукання ліпшого життя, коли вона встигне швидше зорганізуватись, ніж український пролетаріат, може забрати українську промисловість, відіпхнути місцевого неорганізованого робітника-українця в ряди безробітних, у ряди «промислової резервної армії», а звідти дуже легко потрапити в ряди «вовчого» пролетаріату, що з голоду уживає всяких злочинств зі свого життя, сидить в тюрмі.

Вільна невіддана самостійна республіка – Україна робочих людей

<...> Самовизначення українського народу є ніщо інше, як право рівної свободи з іншими вільними культурними народами світу. Деякі українські партії вважають своїм ідеалом перетворення Росії на федеративному ґрунті.

Приклад федеративної держави ми бачимо зараз у Сполучених Штатах Північної Америки і Швейцарії, але ці федерації примусові. У цих федераціях нема ані національної рівності, ані рівності штатів.

Ми визнаємо тільки добровільні федерації народів; це значить добровільні федерації уже вільних народів. Росія, Австрія, Германія й інші, де поряд з панівними живуть десятки поневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації потім коли й зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації. Можуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських тощо.

<...> Будуємо й боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в ній панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдино соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і взагалі працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, вільних від гніту й експлуатації, республікою людей вільної праці.

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. : програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 46–75.

Десять заповідей Української народної партії

1. Одна, єдина, нероздільна від Карпат аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробись перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо ти зрадником будеш.

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. – С. 75–76.

Із спогадів Д. Дорошенка про перехід Революційної української партії на засади соціал-демократизму

1903 р.

<...> Весною 1903 року була проведена реорганізація Громади (Стара Громада в Санкт-Петербурзі – упоряд.) й було остаточно з'ясовано її політичне обличчя: вона офіційно вся в цілому приєдналася до Української революційної партії, а тому що сама партія перетворилася в Українську

соціал-демократичну партію, то й ми всі стали соціал-демократами, подобалось це кому з нас чи не подобалося. А треба зізнатися, що певна опозиція до такого перетворення була. У складі Громади знайшлася певна група, так би мовити національного напрямку, яка вважала, що Українська соціал-демократична партія, по-перше, зрікається первісного гасла, яке висунула була на початку Українська революційна партія, – гасло самостійності України, ставлячи у свою програму постулат усього лиш автономії України. По-друге, опозиція знаходила, що українська соціал-демократія не приділяє належної уваги національному моменту, ставлячи на першому місці справи соціально-економічні. <...> Але треба сказати, що опозиція не покинула Громади, щоб не порушувати товариської солідарності й не виломлюватися з організаційної дисципліни. Мушу по щирості зізнатися, що соціал-демократична доктрина була й мені не дуже до смаку і гасло самостійної України було мені дороге, причарувавши від самого свого проголошення, коли я прочитав брошуру під цією назвою; мені було жаль, що керівники партії так скоро його зрікаються, міняючи на доволі таки прозаїчне гасло автономії. Але я думав: провідники партії, певно, – досвідчені й мудрі політики, вони знають, що роблять; певно, так треба, і наше діло слухатись і виконувати директиви, що йдуть з нашого центру – Києва. Отже, чи подобалося це мені, чи не подобалося, мушу дисципліновано підлягати наказам з центру і, не «мудрствуючи лукаво», слухатись старших товаришів, які тримали у своїх руках провід. <...>

Історія українських політичних партій : хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2004. – С. 120–121.

З матеріалів другого з'їзду Революційної української партії

1905 р.

Резолюція про назву партії

Вважаючи теперішню назву такою, що не відповідає соціал-демократичній програмі й тактиці партії, II черговий з'їзд партії ухвалює назву «Революційна українська партія» замінити назвою «Українська соціал-демократична робітнича партія». <...>

Резолюція про відношення до буржуазної демократії взагалі і до української демократії зокрема

Приймаючи до уваги, що різні демократичні партії, прикриваючись загальнолюдськими й особливо щодо України, ще й загальнонаціональними інтересами, затуманюють класову свідомість пролетаріату, насправді ж у своїй діяльності цілком керуються класовими інтересами буржуазії; що, дякуючи своєму класовому становищу, навіть у справі знищення абсолютизму, буржуазна демократія є не до кінця демократичною (бо не ставить у своїх програмних вимогах демократичної республіки) і не революційною (бо не користується революційними методами боротьби за політичну во-

лю), у чому особливо показала себе українська демократія, представлена двома партіями: Українською демократичною і Українською радикальною (скоро об'єдналися в одну – Українську демократично-радикальну партію – упоряд.), II черговий з'їзд УСДРП постановив:

- 1) якнайенергійніше розкривати класові підвалини як буржуазної демократії взагалі, так і української зокрема;
- 2) ніякі постійні спілки чи блоки з ними для УСДРП неможливі;
- 3) вважати можливими часові змови з ними під час окремих виступів, не відступаючи ні на крок від своєї програмової й організаційної незалежності.

Історія України : хрестоматія : у 2-х ч. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 337–338.

Програма Української демократично-радикальної партії

Грудень 1905 р.

Російська держава перетворюється на державу народоправну. Однак, яка б не була конституція демократична, вона тільки тоді дасть людині спроможу мирно розвиватися, коли не буде централістичною. Як забезпечуються права одиниці – громадянина, так саме мусять бути забезпечені ще й права одиниці колективної – нації, народності. Росія – держава така велика, так багато живе в ній усяких народів, не однакових і побутом, і культурними й економічними прикметами, що коли до всіх частин держави, до всіх народів прикладатимуться однакові закони й однакові способи порядкування, то неминуче й закони та способи суперечитимуть справжнім потребам і вимогам народів і країн. Через те децентралізація мусить бути доведена до того, щоб кожна народність на своїй території мала автономію з правом місцевого крайового законодавства. Коли тепер не всі, може, частини держави розуміють потребу такого ладу, то в усякому разі основні закони держави повинні забезпечити кожній народності, кожній країні змогу завести собі автономію тоді, коли вона цього забажає.

Таким чином, Українська демократично-радикальна партія, обстоюючи в справах політичних глибоко демократичну державну конституцію, у той же час розуміє це так, що реформована держава мусить бути федерацією автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає партія і для свого українського народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселяє суцільною масою.

<...> Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права й найперше – волю від кари на тілі, від кари на смерть і від кари вічною тюрмою – кари, що часом буває гірша за смертну; потім – незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Окрім того, кожна людина мусить мати волю: а) оселятися й жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті; в) го-

ворити, писати й друкувати, що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри або й ні до якої; д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинності повинні бути рівні для всіх, усі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

<...> Українська Народна Рада сама виробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент, але ця конституція не може суперечити вищезгаданим основним все державним законам.

<...> Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови. <...>

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. : програмові і довідкові матеріали. – С. 88–92.

Зі спогадів Євгена Чикаленка

1907 р.

<...> Буваючи в Галичині й спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція й коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди радив нашим українцям по зможі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя й укріпитися у вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру й надію на краще майбутнє, Галичина була для України справжнім П'ємонт, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонене й придушене царським урядом.

<...> Коли стало відомо, що полтавська міська дума дістала від уряду дозвіл на відкриття пам'ятника Котляревському (у 1903 р. – уряд.), то на чергових загальних зборах Організації поставлено було взяти в цьому святі якнайактивнішу участь <...> і таким чином заманіфестувати силу українського руху.

Такі самі постанови роблено було на загальних зборах і щодо ювілею Лисенка, І. Нечуя-Левицького. <...> Так само організація дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка тощо. На всіх цих ювілеях, з'їздах, роковинах організація намагалася показати світові, що українська нація живе, а що її тільки придушено. На свято відкриття пам'ятника Котляревському приїхало багато делегатів від галицьких установ і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши під'їзд два вагони. Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд

розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації, як чехи казали, що якби завалився будинок, у якому збиралися «будителі» чеського національного руху – Рігер, Полацький, Танка та Гавличек, то може не було б і відродження чеської нації.

Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 336–337.

Протест селян проти насильницьких методів запровадження аграрної політики П. Столипіна

Телеграма селян с. Собківки Уманського повіту Київської губернії на ім'я міністра землеробства

9 березня 1910 р.

З пошаною просимо Державну раду й усіх панів міністрів не затверджувати законопроект про землеустрій, прийнятий Державною Думою. Закон від 9 листопада (1906 р. – уряд.) погубить селянське землеволодіння. Селяни це бачать, почувають, заявляють начальству, але воно не слухає, силою примушує підписувати погоджувальні вирок; тих, що не бажають, саджають за ґрати й тримають, доки вони не погодяться підписати. Тих, що відмовляються, ув'язнюють і етапом висилають з губернії на два роки. Всякій людині відомо, що в кожній общині земля не однакова; є хороша, посередня, погана; кому дають хорошу, кому посередню, а більшості погану. Сльози, горе в кожному селі. Почуваємо, відруби не утримаються, їх розпродадуть, хто сп'яну, хто по нужді, а більшість через родинні сварки. Скуплять землю мужицьку куркулі сільські й прийшли різноплеменні, залишиться селянство безземельне й безробітне, а це не доведе до добра. Рятуйте хліборобів і разом з ними Русь православну, поки ще не пізно. Уповноважені 127 домогосподарств села Собківки Уманського повіту Київської губернії, вислані в Кишинів на два роки за те, що не погодились підписати вирок, складений місцевим начальством.

Хрестоматія з історії Української РСР : у 2-х т. – Т. 2. – К., 1961. – С. 437–438.

Заява Товариства українських поступовців до IV Державної Думи

1912 р.

У сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлене можливості мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше ставлення до останніх виступів у Державній Думі з українського питання. Заявляємо про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не будучи

українцями за походженням, але, правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово й взагалі всі прояви українського життя і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами української культури.

Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань у сферу національного життя й запорукою (забезпеченням) вільного культурного й громадянського розвою.

Разом з тим протестуємо проти виступу делегата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імені українського (малоруського) громадянства. Як представник лиш тої частини його, яка давно порвала зв'язки з національним життям рідного народу, він не має на це права. Голос його, як і голос всяких перевертнів з інтелігенції і з темних мас, не може висловлювати поглядів і змагань української інтелігенції і свідомих елементів українського суспільства. Підписались:

Мих. Грушевський, проф. унів., С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, Ф. барон Штейнгель.

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. – С. 101–102.

Із програми Української національно-демократичної партії

Опублікована 1913 р.

В Австрійській державі

У політичних справах

Наша партія – національно-демократична (народна) домагається:

Поділу Галичини на частину східну (з Лемківщиною) руську (українську) з руським (українським) соймом у Львові і на західну польську (мазурську) (без Лемківщини) з польським соймом у Кракові; а так само поділу Буковини на частину руську (українську) і волоську (румунську) та прилучення української частини Буковини до східної Галичини. У такий спосіб має постати одна українська провінція в австрійській державі.

На випадок переведення такого поділу Галичини й Буковини й утворення одного українського краю мали би ми у Львові свій власний сойм, який ухвалював би корисні для нашого народу права, мали би ми свого намісника українця, а так само свого крайового маршалка, своїх українських урядників по староствах, повітових виділах, судах, податкових урядах, почтах, залізницях і т. д. – одним словом ціла управа нашого краю була би в руках наших людей, котрі розуміють наші інтереси й потреби та прихильно ставляться. Тоді зникли би з нашого краю ті хмари польських уряд-

ників і підпанків, що живуть нашим податковим грошем і нашою працею, а притім ставляться дуже ворожо до нашого народу.

Домагаємося заведення в українській частині Галичини вже тепер української урядової мови замість дотеперішньої польської, а так само законної постанови, щоби всі публічні уряди з українськими сторонами зносилися тільки виключно в нашій мові <...> .

Боремося за те, щоби наш народ в австрійській державі здобув собі якнайбільший вплив на законодавство й адміністрацію в державі, краю, повіті і громаді. <...>

А щоби охоронити національні меншості перед перевагою національних більшостей (приміром, наші меншості по містах перед польсько-жидівською перевагою при всяких виборах) і взагалі завести справедливість у міжнародних стосунках (у стосунках між народами, тобто міжнаціональних – упоряд.) у краю, наша партія домагається заведення пропорційної репрезентації національних меншостей у всіх публічних інституціях. <...>

Тому що наш руський (український) народ мешкає не лишень в Австрії (у Галичині й на Буковині), але й поза її границями (в Угорщині й Росії), наша партія буде намагатися зав'язати й підтримувати зносини з угорськими й російськими русинами (українцями), щоби витворити почуття національної (народної) єдності на цілій землі, заселеній нашим народом і щоби на цілім просторі руських (українських) земель наш народ здобув собі повну свободу та став паном своєї долі.

Україна в XX столітті : зб. документів і матеріалів (1900–1939). – К., 1997. – С. 54–57.

Війна й українці

30 липня 1914 р.

Виклик Німеччини Росія прийняла, і тепер її військо виконує свою повинність перед країною.

<...> В ідеалах українців і у практичних постулатах українського суспільства, починаючи з Кирило-Мефодіївського братства і аж до наших днів, національний розвиток тієї частини українського народу, що увійшла до складу Росії, завжди розглядався в межах останньої й у тісному союзі з народами, що її заселяють. Свідомість національної єдності цілого українського народу без огляду на дроблення його на частини, що входять до складу різних держав, як також свідомість культурної спільноти цілого українського народу, не може бути прирівнювана до сепаратизму. <...>

Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця й не тільки на полі бою, у шеренгах війська, що бореться

проти порушників світового миру і права, але й як громадяни-обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможності сприяти успішному виконанню російською армією винятково відповідального завдання, що випало на її долю.

Ми можемо твердити, що суцільність і сила тієї одностайності, що під впливом усвідомленої небезпеки тісно з'єднала всю різноплемінну людність Росії, усі класи і групи суспільства, одностайності, якої давно не було і яка так яскраво виявилася, повстали й за участю українського суспільства, що зуміло знайти в собі досить і політичного розвитку й громадянського такту, щоб у годину державного потрясіння поставити на перший план ідею оборони держави й відбиття загрозливої для неї небезпеки. У цій одностайності запорука успіху й коріння надії на щасливий вихід з важкого випробування. Хай вона не покидає Росії та її різноплемінної людності, означаючи собою одностайність і у вирішенні складних проблем загальнодержавного життя, що з них національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. <...>

<...> У цьому єднанні – прообраз і дальшого мирного співжиття «частин» з цілим, ґрунтованого на наданні їм природних прав на національний розвиток. Якщо в найбільш критичні дні випробувань народи Росії виконують свої обов'язки стосовно її, то у свідомість суспільства і його керівних кіл повинна закластися думка про надання цим народам і відповідних прав. Щодо цього можна заважити вже сприятливі симптоми. <...>

Украинская жизнь. – 1914. – № 7. – С. 207–210.

Політичні орієнтації українських поступовців (ТУП) у роки Першої світової війни

(За спогадами Є. Чикаленка)

<...> Коли знялося питання про те, як повинна ставитися наша організація до війни, то Ніковський і я рішуче стали на так звану «пораженче-ську» позицію, Яновські стояли на російському патріотичному пункті, бажаючи повного розгрому Австрії й приєднання Галичини до Росії; Леонтович висловився якось невиразно, а у В'язлову боролися дві душі: українська й кадетська. Після довгих обміркувань стали на тому, що Тупівська рада (управа) не виступить ні з якими відозвами, ні за війну, ні проти неї, а буде стояти на нейтральній позиції, принаймні до з'їзду Товариства, який вирішено скликати якнайшвидше.

<...> У Києві я помітив, що українці трохи підбадьорились, що на весну (1915 р. – у поряд.) у Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати. <...>

Зібралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати відозву до російського й закордонного громадянства; у ній йшлося, що ми, українці, з початку війни зайняли нейтральне становище й не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішуче проти війни, бо вона

тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В. Леонтович і А. В'язлов висловлювалися проти такої рішучої заяви, бо вона йде всупереч з думками російської інтелігенції, що нас і так обвинувачує вже не тільки уряд, але й громадянство в сепаратизмі. Справді, барон Ф. Р. Штейнгель, якого вибрано було під час війни, на одних загальних зборах у члени ради ТУПу, заявив свій протест проти того, що рада ТУПу виходить з нейтральної позиції, якої обіцяла триматися з початку війни, а через те він, як кадет, не може залишатися в українській організації. Він та інші кадети дорікали нам, що ми прагнемо приходу на Україну німців і не хочемо зрозуміти, що німці поневолять і пригнітять нас, як поляків у Познаньщині. На це ми відповідали, що <...> коли німці не змогли онімечити таких близьких своїх сусідів, як поляки, то нам вони нічого не зроблять та й намагатися не будуть нас онімечувати. Правда, вони будуть визискувати нас економічно, але це потім вийде нам на користь: за всяку науку треба платити, а німці принесуть на Україну свої капітали, заведуть індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян <...>. Оті фабриканти та інженери, що приїдуть на Україну, у другому або в третьому поколінні вже поробляться українцями, як їх багато поробилося в Польщі поляками, а в Росії – «истинно русскими».

Німці нам не страшні; кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять; коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить «Румянцевская опись», з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земств у 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським і німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути. <...>

Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 450, 484–486.

Маніфест Головної української ради

Львів, 3 серпня 1914 р.

Український народе!

Надходить важка історична хвиля. Вирішується доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу й ніщо її не спинить.

Суне оця буря передовсім на держави, до складу яких входить український народ. Український народ належить до тих народів, на який війна і її наслідки наляжуть найбільше.

У таку хвилю народ, що хоче жити, мусить мати одну думку й одну волю й ту свою волю примінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів.

І тому в сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які сповідують один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки й одного діла, яке жде його в теперішній хвилі. <...>

Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. <...>

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ не є винятком з-під права, де він може жити своїм національним життям.

Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загибеллю також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційному ладі австрійської держави. Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, у якому стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії.

Уже під час попереднього австрійсько-російського напруження з'їзд найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини, який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро й будучність українського народу на випадок збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією ціла українська суспільність однозгідно й рішуче стане по стороні Австро-Угорщини, проти Російської імперії як найбільшого ворога України.

Так і теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

<...> І тому тепер нашим святим обов'язком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більшою буде поразка Росії, тим швидше проб'є година визволення України. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – С. 211–220.

7 ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У 1917–1920-х РОКАХ

І світова війна (1914–1918 рр.) привела Російську імперію до глибокої економічної й політичної кризи. Її наслідком стала Лютнева (1917 р.) революція, яка призвела до падіння монархії, утворення Тимчасового уряду, появи певних демократичних свобод, формування нових місцевих органів влади у формі рад і створення нових політичних партій, громадських і культурних організацій.

Лютнева (1917 р.) революція в Росії дала поштовх для активізації суспільно-політичного життя і в Україні. Тут на початку березня 1917 р. з представників ряду громадських організацій і політичних партій утворилася Центральна Рада, головою якої було обрано М. Грушевського. Новостворена організація виконувала спочатку роль загальноукраїнського громадсько-політичного координаційного центру, але потім, після рішення Українського національного конгресу, набула чинності офіційного органу з функціями парламенту. Національний конгрес, крім всього іншого, надав Центральній Раді право вести роботу, у тому числі й законодавчу, у напрямі домагання від Тимчасового уряду визнання права українського народу на відродження й розбудову власної національної держави, проведення культурного будівництва та соціальних реформ на користь народних мас.

Слід зазначити, що літньо-осінній період 1917 р. в політичному житті Росії й України проходив у гострій політичній боротьбі між прихильниками монархії, ліберально-буржуазним Тимчасовим урядом, потужним соціалістичним робітничо-селянським і національно-визвольним рухом у національних окраїнах колишньої імперії. Збройне повстання в Петрограді й падіння Тимчасового уряду посилили соціалістичний і національно-визвольний рух і в Україні. Тут в одних місцях влада рад встановлювалася мирним шляхом, у інших – утворювалися коаліційні ради, у третіх – зміна влади проходила збройним шляхом. Гостра політична й збройна боротьба за владу розгорнулася й у Києві.

Через гострі політичні події та боротьбу за владу, наприкінці 1917 р. в Україні утворилося два політичні центри в Києві та Харкові й два уряди. Зрозуміло, що між цими двома політичними таборами рано чи пізно повинен був виникнути в боротьбі за владу конфлікт. Причини для його появи незабаром з'явилися. Найголовнішою з них була та, що Центральна Рада не виконувала взятих на себе зобов'язань соціально-економічного характеру, а також допустила ряд непоправних помилок у зовнішній політиці.

Узагальнюючи досвід боротьби українського народу за відродження й розбудову власної держави в 1917–1920 рр., слід наголосити, що за чотири роки народ України виборов це право. Однак уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії в процесі державного будівництва не вирішили соціальних питань в інтересах широких мас трудового населення. Це призвело до важкої та довготривалої громадянської війни, численних жертв, інозем-

ної інтервенції в Україну, захоплення українських земель сусідніми державами та врешті-решт приходу до влади тих політичних сил (у цьому разі у формі радянської влади під керівництвом більшовиків), які вирішили аграрне й робітниче питання та звільнення трудящих мас від експлуатації.

Декларація Тимчасового уряду про його політичні завдання

3 березня 1917 р.

У своїй діяльності кабінет буде керуватися такими принципами:

1. Повна й негайна амністія в усіх політичних і релігійних справах, у тому числі терористичні замахы, військові повстання, аграрні злочини тощо.
2. Свобода слова, друку, союзів, зборів і страйків з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, допустимих військово-технічними умовами.
3. Відміна всіх станових, релігійних і національних обмежень.
4. Негайна підготовка до скликання на основі загального, рівного, таємного й прямого голосування Установчих зборів, які встановлять форму правління й Конституцію країни.
5. Заміна поліції народною міліцією з виборним керівництвом, підпорядкованим органам місцевого самоврядування.
6. Вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування.
7. Нероззброєння й невиведення з Петрограда військових частин, які брали участь у революційному русі. <...>

Голова Державної Думи

М. В. Родзянко

Голова Ради Міністрів

кн. Г. Є. Львов

Міністри: П. Н. Мілюков, Н. В. Некрасов, О. І. Коновалов.

(Переклад з рос.)

Российское законодательство X–XX веков. – М. : Юридическая литература, 1994. – Т. 9. – С. 124–125.

Постанови установчого з'їзду Союзу українських автономістів-федералістів

23 березня 1917 р.

1. З'їзд українських поступовців визнає й буде підтримувати Тимчасовий уряд.
2. Замість старої назви «Товариство українських поступовців», що виникла через тодішні обставини, прийняти нову, що відповідає голов-

ним його основам, отже буде називатись «Союз українських автономістів-федералістів».

3. Автономні організації, що входять до складу Союзу, або окремі групи в них можуть вільно належати до тих або інших партій.

4. У справі автономії України з'їзд постановляє:

Негайно, всіма силами й засобами утворювати автономію України. Вжити заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету на організаційних зборах усіх груп людності України, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії.

5. З'їзд доручає Раді Союзу зібрати комісію, що розробила б і склала проект автономії України.

6. Щодо інших народів на Україні вирішено:

у загальний організаційний штат автономії України внести принцип забезпечення права національних меншостей, а тим часом негайно здійснювати на практиці.

7. Для найближчого часу завдання такі:

- а) організація сил українських;
- б) організація виборних комітетів на місцях;
- в) об'єднання широких народних мас на ґрунті економічному, політичному та культурному;
- г) поворот на Україну інтелігентних працівників, що живуть поза її межами;

8. Звернути увагу на організацію учительства, духовенства, селян. Дбати про заснування Селянського союзу.

Щодо реальної роботи моменту, то треба:

негайно приступити до націоналізації всіх громадських установ на Україні; рада Союзу має розробити план націоналізації та як її здійснити.
<...>

Нова Рада. – 1917. – 23 березня.

Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів

5 квітня 1917 р.

1. У справі автономії й федерації.

а) у час, коли відбувається велика творча робота серед вільних народів Росії, установчий з'їзд УПСР визнає найбільшою потребою українського народу переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншинств і негайне скликання територіальної Української установчої ради для вироблення основ і форм автономії, і для підготовлення виборів до загальноросійських установчих зборів від народу українського й інших народів території України;

б) на всякі насильні перешкоди скликанню Української установчої ради з боку російського уряду, на всяку спробу зробити натиск за допомо-

гою сили партія українських соц.-рев. буде дивитись, як на продовження тієї самої імперіалістичної політики захоплення й гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори;

в) разом з тим З'їзд визнає, що найкращою формою устрою російської держави є федеративно-демократична республіка, установлення якої УПСР буде домагатися на загальноросійських Установчих зборах.

2. У справі щодо Тимчасового уряду:

а) партія буде підтримувати Тимчасовий уряд у його роботі, оскільки він буде обстоювати інтереси трудового народу,

б) партія буде вимагати від Тимчасового уряду, щоб він деклараційним актом заявив про своє ставлення до автономії України.

3. У справі війни:

а) визначаючи війну Росії в цю хвилю війною за волю народів Росії, партія буде домагатися, щоб Тимчасовий уряд замирився з воюючими державами, як тільки уряди ворожих держав одмовляться від анексій і посягання на волю народів Росії;

в) укр. соц.-рев. будуть обстоювати право недержавних націй Європи заявити на мировій конференції про свою волю щодо їх національного самовизначення;

г) укр. соц.-рев. звертаються із закликом до революційних трудових мас воюючих держав стати до активної боротьби із загарбницькою політикою своїх урядів;

д) вважаючи на те, що розпорошені по різних військових частинах солдати-українці не зможуть вповні виявити свою волю на виборах до Установчих зборів, на випадок, коли вибори відбудуться під час війни, УПСР буде обстоювати зосередження українців-військових в окремих полках.

Нова Рада. – 1917. – 25 квітня.

Резолюції Українського національного з'їзду

8 квітня 1917 р.

Резолюції першого дня національного з'їзду

1. Згідно з історичними традиціями й сучасними реальними потребами укр. народу З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу й усіх інших народностей, котрі живуть на українській землі.

2. Що той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії матимуть повні гарантії в федеративнім ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну республіку російську, а одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні.

Резолюції другого дня національного з'їзду

1. Укр. нац. з'їзд, признаючи за російськими Установчими зборами право санкції нового державного ладу Росії, утім і автономії України, і федеративного устрою Російської республіки, вважає одначе, що до скликання російських Установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть залишитися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя.

2. Укр. З'їзд, йдучи назустріч бажанням Тимчасового уряду щодо організації й об'єднання громадських сил, визнає негайною потребою організацію Крайової Ради (Областного Совета) з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу повинна взяти Українська Центральна Рада.

3. Укр. З'їзд, визнаючи право всіх націй на політичне самовизначення, вважає:

а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності;

б) що для забезпечення того необхідно, щоб були допущені на мирну конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, втім і України. Як додаток до 4 резолюції першого дня приймається: З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, у яких українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості не-українців.

Вісті з Української Центральної Ради у Києві – 1917, квіт.

Постанови Першого українського військового з'їзду про автономію України, ставлення до Української Центральної Ради та українізацію освіти й армії

8 травня 1917 р.

Про автономію України

Перший український військовий з'їзд делегатів од фронтів, тилу й флотів – представників від 900 000 організованого озброєного українського народу постановляє: в інтересах притишення національних конфліктів на Україні й на флоті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах якнайбільшого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні, український військовий з'їзд вважає необхідним вимагати від Тимчасового уряду та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, якнайкращого забезпечення всіх національно-політичних прав українського народу й усього краю. Першим кроком до реального здійснення цього акта з'їзд вважає необхідним негайне призначення при Тимчасовому урядові міністра по справах України.

Про ставлення до Української Центральної Ради

Український військовий з'їзд вважає своїм обов'язком вітати Українську Центральну Раду і складає їй велику подяку за її старання та заходи в історичний момент: 1) об'єднати сили українства; 2) підняти його національну й політичну свідомість; 3) організувати його національну волю. З'їзд вважає, що свою працю проведуть відповідним і вірним шляхом. З'їзд вважає її єдиним компетентним органом, закликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України і її ставлення до Тимчасового уряду.

Про Українське народне військо і Український військовий генеральний комітет

Перший український військовий з'їзд <...> визнає потребу в українській армії <...> .

Для практичного переведення виголошених постанов Український військовий з'їзд ухвалив: утворити Тимчасовий український військовий генеральний комітет при Українській Центральній Раді, який має відати українськими військовими справами і працювати в тісному контакті з російським Генеральним штабом.

Про освіту на Україні та українізацію військової освіти

Беручи до уваги, що денаціоналізація народних мас стоїть на перешкоді всякому поступовому рухові, що трує й деморалізує душу українському народу й спиняє розвиток як духовних, так і продукційних сил на Україні, Український військовий з'їзд постановляє:

1. З осені цього 1917 р. повинно бути переведено Тимчасовим урядом навчання по школах України на українську мову із забезпеченням прав меншостей інших національностей.

2. Українська народна початкова школа повинна бути обов'язковою, загальною, утримуваною на державні кошти. <...>

4. Справу практичного проведення в життя української середньої та вищої освіти (гімназії, університети, спеціальні інститути), яку з'їзд вважає обов'язковою, з'їзд залишає компетенції Центральної Української Ради із забезпеченням прав меншостей.

5. Щодо освіти для українського війська, то відповідно до ухвалені з'їздом резолюції військова освіта повинна переводитись у життя в українському напрямку: а) на українській мові; б) шляхом відкриття військових шкіл від найнижчих до вищих, як-от Академія Генерального штабу.

6. При сучасних умовах як у армії, так і флотах з'їзд вважає за необхідне:

а) щоб в навчальних командах, де є змога, можна було навчати українців на їх мові;

б) статuti військові й різні підручники щоб було перекладено на українську мову <...> .

Вісті з Української Центральної Ради. – 1917, трав.

Перший Універсал Української Центральної Ради

10 червня 1917 р.

Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі. Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, фабрик, солдатських казарм, від усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності. Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так: хай буде Україна вільною, не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з Державою російською. Хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Усі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійському Парламенті. Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Установчому Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові). Так сказали виборні люди з усієї Землі Української. Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України. І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свою народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи. Ми гадали, що Центральний Російський Уряд простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасовий Російський Уряд відкинув всі наші домагання, відіпхнув простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Уряду наші вимоги.

А найголовніші вимоги ті були такі:

Щоб Російський Уряд прилюдно окремим актом заявив, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію. Щоб Центральний Російський Уряд по всіх справах, що стосуються України, мав при собі нашого комісара з українських справ. Щоб місцева влада на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Уряду, тобто вибраним нами комісаром на Вкраїні. Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу, на його національно-культурні потреби.

Усі ці вимоги наші Центральний Російський Уряд відкинув. <...> І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасовий Російський Уряд не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя. Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи міста однині знає, що настав час великої роботи. Од цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якість причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію. У містах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад і спокій у нашому краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Установче Зібрання має затвердити своїм законом, Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою — стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях. Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці, насамперед, потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це. І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і міст, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його до скарбниці Української Центральної Ради. Народе Український! У твоїх руках доля твоя. У цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду доведи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Винниченко В. К. Відродження нації. — Київ — Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 219–224.

Другий Універсал Української Центральної Ради

3 липня 1917 р.

Громадяни української землі! Представники Тимчасового Уряду повідомили нам про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасовий Уряд у справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасовий Уряд, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самовизначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді і закликає в порозумінні з цим творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, із задоволенням приймаємо заклик уряду до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що обрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть в Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю. Поповнена Центральна Українська Рада виділить наново з-поміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде запропонований до затвердження Тимчасовому Уряду в характері представника найвищої крайової влади Тимчасового Уряду на Україні. У сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він як представник демократії на цілій Україні й рівночасно як найвищий крайовий орган управи міг виконувати складну роботу організації й будівництва життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією. У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи як орган Тимчасового Уряду, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, створеного революцією.

Змагаючись за автономний устрій України, Центральна Українська Рада в порозумінні з національними меншостями України готуватиме проекти законів про автономний лад України для запропонування їх на затвердження Установчим Зборам. Зважаючи, що утворення крайового органу Тимчасового Уряду на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно пов'язана із загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії Установчих Зборів.

Що ж стосується комплектування українських військових частин, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, у генеральному штабі й при верховному головнокомандувачі для участі при комплектуванні окремих частин виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі, на думку військового міністра, будуть можливі з технічного боку без порушень бойової здатності армії.

Сповідчаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним урядом докладе усіх своїх сил, щоб довести край і, зокрема, Україну до остаточної перемоги революції.

Українська Центральна Рада.

У Києві 1917 року, 3 липня.

Винниченко В. К. Відродження нації. – Ч. I. – С. 279–282.

Звернення Генерального Секретаріату до всіх громадян України

27 жовтня 1917 р.

У Петрограді відбулися криваві події, які загрожують загибелі завоювань революції. Частина населення Петрограду, керована більшовиками, збройним шляхом ліквідувала Тимчасовий Уряд і хоче нав'язати свою волю Російській Республіці. Генеральний Секретаріат України <...> закликає населення України до спокою. Разом з усіма революційними силами України Генеральний Секретаріат буде рішуче боротися з будь-якими спробами підтримки Петроградського повстання. Громадяни України! Покажіть себе вірними захисниками свободи і ворогами анархії, яка може віддалити скликання Всеросійських і Українських Установчих Зборів і навіть привести до загибелі рідного краю.

Київ. 27.10.1917 р.

ЦДАВОВУ України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 41.

Третій Універсал Центральної Ради

7 листопада 1917 р.

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде міжусобна й кривава боротьба. Центрального уряду нема й по державі шириться безвладдя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду. <...> І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятунку всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих Зборів України вся влада творити лад на наших землях,

видавати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді й нашому уряду – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й владу на рідній землі, ми тою силою й владою станемо на сторожі прав революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільсько-господарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі – скасовується. Призначити, що землі ті є власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як поряdkувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів. Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована.

А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. Тяжкий і грізний час, у якому перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретареві праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державний контроль над продукцією на Україні, пильнуючи інтереси як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральний Уряд примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори. Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушувалися. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу. Останнім часом ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара скасовується.

Усім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не притягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон. Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретареві судових справ зробити всі заходи, упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правовими поняттями народу.

Генеральному Секретареві внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що є органами найвищої адміністративної влади на місцях. І до встановлення найтіснішого зв'язку й співпраці його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суших, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні визнаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Тому доручаємо нашому Генеральному Секретареві національних справ подати нам у найближчій часі законопроект про національно-персональну автономію. Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час.

Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх – 9 (22 н. ст.) січня 1918 року. Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – С. 74–80.

З маніфесту Раднаркому РСФРР до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради

Грудень 1917 р.

Виходячи з інтересів єдності й братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії, Рад, і особливо II Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблювались царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитись від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними. Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми <...> визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно.

<...> Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати, на вимогу Рад України, крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками були, по-перше, дезорганізація фронту. Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Радянської влади. Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна, стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади незалежної буржуазної української республіки.

Тепер же, зважаючи на всі викладені вище обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед лицем народів Української і Російської республік, такі запитання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандувача жодних військових частин, що направляються на Дон, на Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії на Україні й повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята?

У разі неодержання задовільної відповіді на ці запитання протягом 48 годин Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні.

Голова Ради Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін)
Народний Комісар з іноземних справ Л. Троцький

Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 9 груд.

Відповідь Генерального Секретаріату Центральної Ради на ультиматум Ради Народних Комісарів РСФРР

4 грудня 1917 р.

У відповідь на декларацію Ради Народних Комісарів Росії Генеральний Секретаріат у заяві народних комісарів про визнання ними Народної Республіки бачить нещирість або суперечність самим собі. Не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той самий час грубо важитися на це право, нав'язуючи своїх форм політичного устрою державі, що самовизначилася, як це робить Рада Народних Комісарів Росії у відношенні до Української Народної Республіки. Генеральний Секретаріат рішуче відкидає будь-які спроби втручання народних комісарів у справу збудування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь оправдання, що форми політичного врядування, що накладаються Україні, дали на території самих народних комісарів результати, які зовсім не викликають заздощів.

Поки в Росії розвивається анархія економічна, політична та господарча руїна, поки там панує груба сваволя і потоптання всіх свобод, завойованих у царату революцією, Генеральний Секретаріат не знаходить потрібним повторювати цей сумний експеримент на території українського народу. Українська демократія в особі українських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, організованих у законодавчому органі – Центральній Раді, і в уряді її – Генеральнім Секретаріаті, є цілком задоволена як складом цих органів, так і проведенням у життя їх волеосвідчень.

Центральною Радою невдоволені російські елементи чорносотенного, кадетського та більшовицького напрямів, яким, мабуть, більше бажаним був би інший національний склад Ради. Але Генеральний Секретаріат дає повну спроможність указаним елементам виїхати з території України до Росії, де їхнє національне почуття буде задоволене. З цією метою украї-

нськими солдатами роззброєно анархічно налаштованих російських солдатів, що укладали змову на владу українському народу і що загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію та й усю ту розгнuzданість, яка панує на території народних комісарів.

Солдати ці одержали можливість безперешкодного проїзду в межі власної держави.

Звідси дальші відповіді на питання Ради Народних Комісарів.

Єдність фронту визнає й Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки. Але після того, як Рада Народних Комісарів Росії зруйнувала цей фронт внесенням в нього повної дезорганізації, після того, як більшовицькі частини залишають позиції та оголюють фронт, Генеральний Секретаріат не знаходить можливим виключно силами українських частин охоронити всю величезну лінію фронту. Через те він відводить з Північного та Західного фронтів українські війська на Український фронт (який об'єднав тепер Південно-західний і Румунський фронти).

Робиться це в ім'я порятунку хоч однієї частини фронту і від цього завдання Генеральний Секретаріат не відступить ні перед жодними труднощами. В ім'я ж справжнього збереження та зміцнення єдності фронту, так необхідного для успіху досягнення загального миру, Генеральний Секретаріат пропонує Раді Народних Комісарів припинити ворожі дії проти українських частин, що знаходяться за межами Української Республіки, та не перешкоджати Генеральному Секретаріатові в його роботі з приведення в порядок розстроєних діями великоросійських частин, частин української армії, потрібної задля оборони як України, так і всієї Російської Федерації.

Щодо другого питання про пропуск військових частин через територію Української Республіки, то Генеральний Секретаріат займає цілком визначену позицію: він визнає право на самовизначення кожної національності або провінції аж до відокремлення. Через те нав'язувати Великоросії, Донові, Уралові, Сибіру, Бесарабії або ще кому іншому своє розуміння політичного урядування Генеральний Секретаріат не знаходить ані логічним, ані можливим. Тим більше не вважає правильним допомагати одній області, нав'язувати другій своє розуміння. Генеральний Секретаріат вважає необхідним утворення центральної влади всієї Російської Республіки. Але для цього він пропонує інші методи, ніж ті, які вживаються Радою Народних Комісарів, а саме: добровільна угода всіх областей і народів Росії, Сибіру, Кавказу, Кубані, Дону, Криму й інших на таких умовах: а) уряд повинен бути однорідно-соціалістичним від більшовиків до народних соціалістів; б) повинно бути федералістичним. Тільки такий уряд є правосильним вирішувати питання миру для всієї Росії.

І нарешті, стосовно четвертого питання, чи буде Рада роззброювати неукраїнські полки, Генеральний Секретаріат заявляє, що на території Української Народної Республіки влада належить демократії України. Будь-які замахы озброєною силою на цю владу будуть придушуватися тією самою силою. Через це Генеральний Секретаріат, щоб не допустити братовбивчої війни, пропонує Раді Народних Комісарів відкликати більшовицькі полки

з України. Генеральний Секретаріат жодних перешкод до виходу їх не чинитиме. Так само Рада Народних Комісарів повинна надати можливість безперешкодного пересування військових частин із Росії та з фронтів на Україну.

Стан війни між двома державами Російської Республіки Генеральний Секретаріат вважає згубним для справи революції і для тріумфу інтересів робітників і селян. Генеральний Секретаріат всіма силами уникає кривавих способів розв'язання політичних і державних питань. Але коли народні комісари Росії, приймаючи на себе всі наслідки майбутнього лиха, братовбивчої війни, примусять Генеральний Секретаріат прийняти їх виклик, то Генеральний Секретаріат не сумнівається, що українські солдати, робітники й селяни, захищаючи свої права та свою країну, дадуть належну відповідь народним комісарам, що піднімають руку російських солдатів на їх братів українців.

Робітнича газета. – 1917. – 6 груд.

Офіційна нота Генерального Секретаріату УНР Раді Народних Комісарів

24 грудня 1917 р.

У відповідь на офіційну ноту Ради Народних Комісарів від 21 грудня Генеральний Секретаріат вважає за необхідне заявити таке:

Представник делегації (від Раднаркому. – упоряд.) Поршян не точно передав Раді Народних Комісарів зміст переговорів, які проходили в Києві, і ті умови, на яких Генеральний Секретаріат УНР може розпочати переговори про припинення війни, оголошеної Україні Раднаркомом, яка уже розпочалася на території Української Республіки.

Перша умова: негайне припинення воєнних дій і виведення радянських військ з території УНР.

Друга умова: офіційне визнання з боку Раднаркому УНР і заява про повне невтручання Раднаркому у внутрішнє становище й соціальний устрій України.

Третя умова: федеративний зв'язок України з Великоросією, як і іншими державами Росії, може бути здійснений окремим договором республік, які самовизначилися.

Четверта умова: боротьба з контрреволюцією однієї з республік, яка загрожує всім іншим республікам, повинна проводитися також за згодою зацікавлених держав. Визначення контрреволюційності не повинно бути нав'язано однією з якихось сторін. Визнання буржуазності й контрреволюційності за всіма, хто не належить до більшовицької течії і не поділяє політику народних комісарів, Генеральний Секретаріат рішуче відхиляє.

Тільки за цих умов Генеральний Секретаріат може розпочати відповідні домовленості з Раднаркомом і направити своїх представників для переговорів у місто Вітебськ.

Голова Генерального Секретаріату (підпис)
Генеральний Секретар з міжнародних справ (підпис)
(Переклад з рос.)

ЦДАВОВУ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 19–20.

Трагедія під Крутами

Січень 1918 р.

Ми хочемо звернути увагу суспільства й українського народу на ту страшну трагедію, яка відбулася на станції Крути під час наступу більшовиків на Київ. У Крутах загинув цвіт шкільної молоді. Загибло кілька сотень найкращої інтелігенції – юнаків, ентузіастів української національної ідеї. <...> Винна в цій трагедії уся система безглуздя, увесь наш уряд, який після «блискучого» соціального законодавства, після піврічного управління виявився покинутим народом та армією й у цьому безнадійному становищі вирішив захиститися від досвідченої і добре озброєної армії більшовиків кількома сотнями молоді. Озброївши на швидку руку школярів, капітан Т. та штаб, який складали два брати Б., вранці вивели школярів у поле на навчальні стрільби. У кожного було по 2–3 обійми патронів. <...>

Коли несподівано з'явилися більшовицькі загони, то між школярами і ними зав'язалася сутичка. Усі патрони і снаряди від гармати були вистріляні по більшовиках. Далі молодь не знала, що робити.

Тоді хтось із юнкерів побіг на станцію шукати командирів, <...> але штаб у цей час віддав наказ про від'їзд ешелону на Київ. <...>

Юнаки, які залишилися на полі, були оточені й перебиті. <...> Невже ці страшні прояви безглуздя, невміння й злочинності з боку уряду залишаться приховані від суспільства, а винні в скоєнні цієї трагедії не будуть покарані?

С. Ш.

Нова Рада. – 1918. – 16 березня.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради

22 січня 1918 р.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду! Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства стримують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Насту-

пає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убійників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі. З приводу всього того не могли відбуватися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати новий Уряд.

<...> Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, не від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Влада в ній буде належати тільки народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів і виконавчий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів.

<...> Безмірно тяжка війна, почата буржуазними урядами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, доручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам панівних верств.

Коли наші вояки повернуться додому, народні ради – громадські й повітові й міські думи – мають бути переобрані в час, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довіру та яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, Уряд має додати до допомоги місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, обраних із місцевих людей.

У земельних справах комісія, обрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передання землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянуто за кілька днів на повній сесії Центральної Ради, й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передання землі земельними комітетами в руки трудящих відбулося ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства як добро українського трудового народу переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ залишився зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів доручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас. Та сама війна дала сотні тисяч безробітних і інвалідів <...> . У самостійній Народній Республіці Україні не повинен страждати жоден трудящий чоловік.

Уряд Республіки має підняти промисел держави, має почати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю й прикласти свої сили, й вжити всі заходи для забезпечення покалічених і потерпілих від війни.

При старому ладі торгівці й всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених класах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торгівлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього поручаємо Уряду Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополії заліза, вугілля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з яких податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само доручаємо встановити державно-народний контроль над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам допомагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на підтримання трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й різномірної банкової експлуатації.

<...> Усі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошується: у самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку визнано за ними законом 22 січня.

Усе зазначене в Універсалі, чого не встигнемо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори. <...>

Українська Центральна Рада. У Києві. 9(22) січня 1918 р.

Винниченко В. К. Відродження нації. – Ч. 2. – С. 244–252.

**Мирний договір між Українською Народною Республікою,
з одного, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною,
з другого боку**

9 лютого 1918 р.

Тому, що український народ протягом сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, поставили урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини укласти мирний договір з урядом Української Народної Республіки: вони хочуть самі вчинити перший крок до тривалого й для всіх сторін почесного світового миру, який не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському й умовому. В тій цілі до нав'язаних мирних переговорів в Бресті Литовським зібралися повновласники вищезначених урядів, а саме:

За Уряд Української Народної Республіки
члени Української Центральної Ради:

пан Олександр СЕВРЮК
пан Микола ЛЮБИНСЬКИЙ
і пан Микола ЛЕВИТСЬКИЙ

Стаття I

Українська Народна Республіка, з одної, і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений.

Сторони заключили договір, вирішили надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття VII

§1

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі таких постанов: до 31 липня б. р. треба буде переводити взаємний обмін лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для прикриття поточних потреб...

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 15 березня.

Універсал гетьмана Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р.

Грамота до всього Українського Народу

Громадяни України!

Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Врятувалася Вона завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по сей час боротися за вільність і спокій України.

При такій підтримці у всіх зродилася надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України увійде врешті в нормальне річище.

Але сі надії не справдилися.

Бувший Український Уряд не здійснив державного будування України, бо був зовсім не здатний до сього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна у безробітті збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнутися на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Усі міністри й товариші звільняються. Усі інші урядовці, що працюють у державних інституціях, застаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

У найближчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Сойму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими заходами. Права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі й всі розпорядки колишнього Українського Уряду, а так само Тимчасового російського уряду відміняються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з сим будуть прийняті міри з вивласнення земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага звернеться на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічній і фінансовій полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Мені далекі й чужі, які б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам Україні.

У сій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України, – без різниці національності й віросповідання – допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

29 квітня 1918 р., Київ.

Гетьман всієї України
Павло СКОРОПАДСЬКИЙ

Вістник політики, літератури й життя. – Рік V. – 12 трав. 1918. – Ч. 19. – С. 283.

Декларація Директорії Української Народної Республіки

26 грудня 1918 р.

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу змєтено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інститутів панівних класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано й відновлено демократичні, обрані всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян <...> . Ця постанова стосується також монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформ організовано Народні Земельні Управи.

По «Наказу № 1. Директорії – селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покровдженям.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які були учинено над селянством, поміщиками та гетьманським урядом. Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови Гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право

коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів. У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства.

Наступним етапом нашої революції є творення нових, справедливих здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм. Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які є основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнівними силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Так звані «панівні класи», класи земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим не обмеженого свого панування на Україні довели свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінні державою. <...> Ними пограбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-народного майна. Дбаючи тільки про нагромадження капіталів у приватних руках, ці люди довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю – до злиденного стану. Розквіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом. Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми. <...>

Отже, Директорія заявляє:

Класи не трудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії й обрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства,

що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народний і державний лад і порядок.

2. Міському робітництву обрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з колишнім гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським поміщикам, народним кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само обрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

<...> До Конгресу Директорія верховною владою своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового загрози, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя.

Усі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме жодного гніту і взиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народної Республіки головні галузі української промисловості й направити господарство в них в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класу великовласників. Усі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби зі спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними і міжнародними умовами, у яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже, класам нетрудовим треба розумно і чесно

признати всю шкідливість і несправедливість їхнього колишнього панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто класам трудовим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих класів в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу, прикласти своїх сил, знання і науку для найкращого направлення будівничого соціального процесу. <...>

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач уряду Української Народної Республіки – Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Уряду в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР В. Винниченко; члени Директорії: Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.

Винниченко В. Відродження нації. – С. 168–174.

Про політичну конвенцію між Польщею і Україною

21 квітня 1920 р.

Кордони між УНР і РПП устанавлюються так: на північ від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишегрудні, а від Вишегрудні на північ через Кременець, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж межі Ровенського повіту <...> колишньої Мінської губернії до пересічення її р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її гирла.

Польський Уряд визнає за Україною територію на схід від кордону, вказану у п. 2 цього договору, до кордонів Польщі 1772 р. (до розділів), які Польща уже займає або дістає від Росії шляхом збройним або дипломатичним.

Аграрні питання в Україні буде вирішено Конституантою (тобто Установчими зборами). До моменту скликання Конституанти, юридичне становище землевласників польської національності в Україні визначається угодою між РПП і УНР.

Укладається воєнна конвенція, яка є інтегральною частиною договору.

Договір залишається секретним. Він не може бути переданий третій країні або бути обнародуваним. (Переклад з рос.)

ЦДАВОВУ України. – Ф. 1429 – Оп. 1. – Спр. 29 а. – Арк. 1.

З військового договору Директорії з урядом Польщі

24 квітня 1920 р.

1. Ця військова конвенція складає інтегральну частину політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 р., набуває з нею одночасно чинності й діє до укладення постійної військової конвенції між польським урядом і Україною.

2. Польські й українські війська проводять разом військові операції як союзні війська.

6. З моменту початку військових дій проти більшовиків український уряд зобов'язується поставляти продукти для польської армії <...> У випадку недопоставок українським урядом необхідної продукції, цивільний комісар України, за погодженням з інтендатурою дивізії (армії), проводить реквізицію продуктів серед місцевого населення.

11. На польській території продовжується організація українських частин до того часу, поки ця організація буде можлива на власній території.

12. Командування польських військ зобов'язується поставляти українським військам зброю, амуніцію, спорядження і одяг. <...>

16. Обидві сторони зобов'язуються тримати цю конвенцію таємною.
<...>

(Переклад з рос.)

ВОВУ України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 29а. – Арк. 2–3.

8 МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)

Цей розділ охоплює міжвоєнний період, що тривав від закінчення громадянської війни у колишній Російській імперії до початку Другої світової війни.

Після загибелі двох перших у ХХ ст. демократичних держав українського народу – УНР і ЗУНР – їхні землі були поділені між чотирма країнами. Головні події відбувалися в утвореній більшовиками Радянській Україні (УСРР, з 1936 р. – УРСР). Це була спочатку формально незалежна від Москви республіка, хоч усі важелі влади зосереджувалися в руках Російської комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б).

На кінець 1920 – поч. 1921 р. Україна опинилася в ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликаній воєнними діями, що велися майже безперервно сім років; політикою «воєнного комунізму», яка руйнувала основи економіки, паралізувала сільське господарство й викликала опір переважної більшості населення, особливо селянства.

Таким чином, загальна криза в країні змусила більшовиків у березні 1921 р. перейти від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (непу). Неп – це був комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав заміну продрозкладки продподатком, використання товарно-грошових відносин і взагалі тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку. Це загрожувало відродженням економічних методів керування народним господарством, які більшовики всіма засобами пробували скасувати.

Неп сприяв розвитку сільського господарства, стимулював розвиток промисловості, зростання продуктивності праці. У період непу розвиваються три види торгівлі: кооперативна, приватна та державна. У великих містах відкриваються торговельні біржі; у 1922–1924 рр. було проведено грошову реформу: випущені десятикарбованцеві банкноти – червінці, а також казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 крб. Досить швидко зміцнювалася грошова система, спадала інфляція.

На початку 1920-х років особлива увага приділялася відновленню видобувної промисловості і, зокрема, Донбасу – основного вугільного району країни. Незважаючи на скрутне становище з харчами в країні, шахтарі забезпечувалися продовольством. За закликом партії в Донбас їхали тисячі добровольців з різних регіонів, щоб допомогти шахтарям ліквідувати паливну кризу.

Проте більшовики розглядали неп як вимушений захід, за допомогою якого можна було подолати поточні труднощі й досягти кінцевої мети – побудови соціалізму.

У 1924 р. остаточно завершилося юридичне оформлення СРСР, коли була прийнята Конституція СРСР. Ця Конституція позбавила союзні республіки права на зовнішню політику й торгівлю, прийняття власних рішень щодо розвитку транспорту, зв'язку, оборонної промисловості. ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конститу-

ції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізм такого виходу так і не було розроблено.

Щоб задовольнити певні національні вимоги українського народу, радянське керівництво в Україні на початку 1920-х років у рамках загальної політики «коренізації» запровадило політику «українізації», яка сприяла певному розквіту духовного й культурного життя суспільства. Але, починаючи з кінця 1920-х років, політика «українізації» поступово згортається. Радянська влада повертається до політики зросійщення, активних учасників українізації було репресовано. У 1938 р. була прийнята постанова про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України.

Міжвоєнний період поділяється на добу нової економічної політики, що дозволила подолати економічний колапс та політичну кризу, і етап глибоких, швидких і болісних соціально-економічних перетворень, що впливали з комуністичної доктрини.

На базі непу промисловий розвиток СРСР у середині 1920-х років досяг довоєнного (1913 р.) рівня, але країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав. Тому в грудні 1925 р. XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію: передбачалося прискорення промисловою зростання СРСР і досягнення ним у короткі терміни рівня розвитку економічно розвинутих країн світу. При цьому СРСР міг розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування індустріалізації. Якщо до 1929 р. індустріалізація здійснювалася прискореними темпами, то з 1929 р. – форсованими, надшвидкими. Сталінське керівництво відмовилося від непу й перейшло до командно-адміністративної економіки. Індустріалізація передбачала максимальне нарощування важкої промисловості за рахунок легкої та харчової, а також сільського господарства.

З індустріалізацією був пов'язаний і початок масових репресій. У катастрофічних провалах здійснення планів, у аваріях, що почастишали, почали звинувачувати «ворогів народу», «шкідників», з вини яких нібито й траплялися зриви. Від необґрунтованих репресій загинуло багато господарських і партійних керівників, директорів заводів, секретарів партійних комітетів. Усе це негативно позначилося на стані промисловості.

Але поряд з цим індустріалізація мала й значні позитивні досягнення: Україна з аграрної країни перетворилася в індустріально-аграрну; у 1940 р. рівень промислового потенціалу, у порівнянні з рівнем 1913 р., збільшився в сім разів; за обсягом виробництва важкої промисловості Україна випереджала ряд розвинутих західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі з виробництва машин (після Англії) і виплавлення чавуну (після Німеччини); за три довоєнні п'ятирічки в Україні з'явилися сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них – Дніпрогес, Харківський тракторний завод, Краматорський машинобудівний і Дніпровський (Запоріжжя) алюмінієвий заводи, «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь» та інші.

Звичайно, це були результати історичного значення. Але українському народу довелося заплатити за них занадто високу ціну. Подібну ціну за створення сучасної економіки ніхто у світі не платив.

Справжньою трагедією для українського народу стало проведення індустріалізації переважно за рахунок селянства, адже попередньо було колективізовано селянські господарства. У 1929 р. почалася суцільна колективізація – перебудова сільського господарства на основі об'єднання дрібних одноосібних селянських господарств у великі колективні підприємства. Сталінське керівництво розуміло, що простіше зібрати кошти на індустріалізацію з 200–300 тис. колгоспів, ніж з 25 млн індивідуальних господарств. Починаючи з червня 1929 р., вводилися обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою по кожному селу, а згодом – самообкладення на сільських сходах по-кожному господарству, яке мало товарну продукцію.

У 1928 р. розгорнулася боротьба на знищення мільйонів так званих «куркулів», тобто трудящих селян-хазяїв, що виступали проти примусового усупільнення власного майна, а також проти продрозкладки (під виглядом «хлібозаготівельного плану»), яка прирікала їх на жалюгідне, напівголодне й голодне існування, а врешті-решт – і на голодну смерть. З невдоволеними селянами-бідняками, що їх аж ніяк не можна було віднести до категорії заможних («куркулів»), розправлялися як з «підкуркульниками».

Узимку 1931–1932 рр. в українському селі склалося скрутне становище з продовольством. Навесні в десятках сільських районів розпочався справжній голод. Архівні матеріали свідчать, що безпосередньою причиною голоду на початку 1930-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики. Але, як свідчать документи, у той же час продовжується експорт зерна з України за кордон.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Це був початок Другої світової війни. Згідно з пактом і таємним протоколом радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і вступили в Західну Україну й Західну Білорусію.

Офіційно радянське керівництво пояснило цей крок необхідністю запобігти фашистській окупації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Агресія проти Польщі означала вступ СРСР у світову війну. Після приєднання західноукраїнських земель почалася їх активна радянська, про що свідчать документальні матеріали. Деякі заходи радянської влади отримали позитивну оцінку українського населення. Але в той же час радянська західноукраїнських земель супроводжувалася утвердженням тоталітарного режиму, новостворені владні структури зовсім не залежали від волі населення, а були лише додатком компартійних органів.

У 1940–1941 рр. Гітлер підкорив майже всю Західну Європу і, згідно з «планом Барбаросса», розробленим у грудні 1940 р., почав інтенсивну підготовку до війни проти СРСР. Як свідчать документи, достовірна й незаперечна інформація про плани Гітлера через розвідників і дипломатів надходила до Й. Сталіна. Але, замість відповідних заходів для приведення

збройних сил у бойову готовність, радянське керівництво запевняло в міцності й непорушності радянсько-німецького договору. Наведені документи свідчать, що Народний комісар оборони СРСР Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко, начальник Генерального штабу Червоної Армії генерал армії Г. Жуков у силу своїх можливостей робили все, щоб підготуватися до можливого нападу Німеччини.

Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки

З постанови IX Всеукраїнського з'їзду Рад УСРР

10 травня 1925 р.

<...> IX Всеукраїнський з'їзд Рад постановив:

1. Ст. 4 Конституції УСРР викласти в такій редакції:

«4. Рішуче пориваючи з поміщицько-буржуазним минулим, прагнучи до знищення, разом з поділом суспільства на класи, також національного гноблення та національного розбрату, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма існуючими радянськими республіками, утворює з ними на засадах цілковитої добровільності та рівноправності Союз Радянських Соціалістичних Республік. <...>

<...> прагнучи до утворення вільної і добровільної, а тим самим до найповнішої і найміцнішої єдності трудящих усіх національностей, що населяють Українську Соціалістичну Радянську Республіку, і визнаючи цілковите право всіх націй на самовизначення аж до відокремлення. <...> »

2. Ст. 6 Конституції УСРР викласти в такій редакції:

«6. Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу РСР як незалежна договірна республіка. Суверенітет її обмежено лише в межах, зазначених у Конституції СРСР, і лише в справах, які стосуються компетенції Союзу РСР. Поза цими межами УСРР здійснює державну владу самостійно. Входячи до складу Союзу РСР, УСРР разом з тим залишає собі право вільного виходу з Союзу РСР. <...> »

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К. : Радянське будівництво і право, 1937. – С. 258, 259.

Про українізацію

З листа Й. Сталіна тов. Кагановичу й іншим членам ЦК КП(б)У

26 квітня 1926 р.

<...> Можна й треба українізувати, додержуючись при цьому певного темпу, наші партійний, державний і інші апарати, що обслуговують населення. Але не можна українізувати зверху пролетаріат. Не можна примусити російські робітничі маси зректися російської мови й російської куль-

тури й визнати за свою культуру й свою мову українську. Це суперечить принципів вільного розвитку національностей.

Це була б не національна свобода, а своєрідна форма національного гніту <...>

<...> Намагатися замінити цей стихійний процес насильною українізацією пролетаріату зверху – значить проводити утопічну й шкідливу політику, яка може викликати в неукраїнських верствах пролетаріату на Україні антиукраїнський шовінізм.

Більшовик України. – 1934. – № 4. – С. 12.

Про національну політику З резолюції X з'їзду КП(б)У

20–29 листопада 1927 р.

<...> Одним із могутніх засобів зміцнення Радянської влади і пролетарської диктатури на Україні й одним із могутніх знарядь соціалістичного будівництва є правильна національна політика українізації при всьлякому забезпеченні інтересів національних меншостей, що сприяє з'єднанню навколо Комуністичної партії і радянської влади мільйонів трудящих різних націй, насамперед корінних українських робітничих і селянських мас, культуру й мову яких протягом багатьох століть гнітив російський царизм. У галузі проведення національної політики партія мала за звітні два роки величезні досягнення. Основні й головні з них полягають у тому, що проведення українізації й опанування українського культурного процесу зробилося справою всієї партії й що процес українізації, керований і спрямований партією, поступово охоплює рамки міста і пролетаріат. З'їзд відзначає наявні досягнення в галузі розвитку української культури, освіти, преси, українізації держапарату, партапарату й партроботи <...> .

Вважаючи ці досягнення ще не досить достатніми й цілком усвідомлюючи ті труднощі, які стоять на шляху проведення українізації у зв'язку зі зростанням шовінізму серед російської, української, єврейської і т. д. дрібної буржуазії, з'їзд пропонує всім партійним організаціям, особливо організаціям великих промислових міст і районів, зміцнити й поглибити роботу з проведення українізації, намагаючись всьляко піднести якість цієї роботи й звертаючи особливу увагу на оволодіння українською мовою й українським культурним процесом з боку партійного активу, на українізацію партії, комсомолу і профспілок. <...>

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1958. – С. 355, 356.

Видобуток вугілля в Донбасі у відбудовчий період (у тисячах тонн)

1921	5471
1921/22	7187
1922/23	8101
1923/24	12 153
1924/25	12 451
1925/26	19 603
1926/27	24 523
1927/28	25 732

У 1927 р. в Донбасі був досягнутий дореволюційний рівень видобутку вугілля. <...>

<...> У 1939 р. Українська РСР по видобутку вугілля посіла четверте місце у світі після США, Англії і Німеччини. <...>

Промисловість Радянської України за 40 років (1917–1957). – К. : Держполітвидав, 1957. – С. 76, 77.

Про розвиток сільського господарства Зі статті Й. Сталіна «Рік великого перелому»

3 листопада 1929 р.

<...> Рухнули й розвіялися прахом твердження правих опортуністів (група Бухаріна) відносно того, що:

- а) селяни не підуть у колгосп;
- б) посилений темп розвитку колгоспів може викликати лише масове невдоволення й розмичку селянства з робітничим класом;
- в) «стовповим шляхом» соціалістичного розвитку на селі є не колгоспи, а кооперація;
- г) розвиток колгоспів і наступ на капіталістичні елементи села може залишити країну без хліба.

Усе це рухнуло й розвіялося прахом, як старий буржуазно-ліберальний мотлох.

По-перше, селяни пішли в колгоспи, пішли цілими селами, волостями, районами.

По-друге, масовий колгоспний рух не ослабляє, а зміцнює змичку, даючи їй нову, виробничу базу. Тепер навіть сліпі бачать, що коли є якесь серйозне невдоволення у основних мас селянства, то воно стосується не колгоспної політики радянської влади, а того, що радянська влада не може угнатися за зростанням колгоспного руху в справі постачання селянам машин і тракторів.

По-третє, спір про «стовповий шлях» соціалістичного розвитку села є спір схоластичний, гідний молодих дрібнобуржуазних лібералів типу

Айхенвальда і Слєпкова. Ясно, що поки не було масового колгоспного руху, «стовповим шляхом» були нижчі форми кооперації, постачальницька й збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала «стовповим шляхом» розвитку.

Говорячи без лапок, стовповим шляхом соціалістичного розвитку села є кооперативний план Леніна, який охоплює всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачальницько-збутова) до вищих (виробничо-колгоспна). Протиставити колгоспи кооперації – значить знущатися з ленінізму й розписатися у своєму власному неуцтві.

По-четверте, тепер навіть сліпі бачать, що без наступу на капіталістичні елементи села й без розвитку колгоспного й радгоспного руху ми не мали б тепер ні вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель, здобутих в поточному році, ні тих десятків мільйонів пудів недоторканих хлібних запасів, які вже нагромадилися в руках держави.

Більше того, можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо, або вже вийшли, з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів іде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною у світі.

У чому полягає нове в нинішньому колгоспному русі? Нове й вирішальне в нинішньому колгоспному русі полягає в тому, що в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами.

А що це значить? Це значить, що в колгоспи пішов середняк. У цьому основа того корінного перелому в розвитку сільського господарства, який становить найважливіше досягнення радянської влади за минулий рік...

Колективізація і голод на Україні. 1923–1933. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 116–117.

Постанова ЦК ВКП(б) про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву

5 січня 1930 р.

1. За останні місяці колективний рух зробив новий крок уперед, охопивши не тільки окремі групи індивідуальних господарств, а й цілі райони, округи і навіть області та краї. В основі руху лежить колективізація засобів виробництва бідняцьких і середняцьких селянських господарств.

Усі намічені планами темпи розвитку колективного руху перевершені. Уже навесні 1930 р. посівна площа, що оброблена на усупільнених засадах, значно перевищить 30 млн га, тобто п'ятирічний план колективізації, за яким на кінець п'ятиріччя передбачалось охопити колективами 22—24 млн га, буде значно перевиконаний уже в цьому році.

Таким чином, ми маємо матеріальну базу для заміни великого куркульського виробництва великим виробництвом колгоспів, могутнього просування вперед зі створення соціалістичного землеробства, не кажучи вже про радгоспи, зростання яких значно випереджає всі планові передбачення.

Ця обставина, яка має вирішальне значення для всього народною господарства СРСР, дала партії повну підставу перейти у своїй практичній роботі від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства як класу.

2. На підставі всього цього можна, безсумнівно, встановити, що в межах п'ятиріччя замість колективізації 20 % посівної площі, яка намічена п'ятирічним планом, ми зможемо розв'язати завдання колективізації величезної більшості селянських господарств, причому колективізація таких дуже важливих зернових районів, як Нижня Волга, Середня Волга і Північний Кавказ, може бути в основному закінчена восени 1930 р. або в усякому разі весною 1931 р., а колективізація інших зернових районів може бути в основному закінчена восени 1931 р. або в усякому разі весною 1932 р.

3. Відповідно до зростаючих темпів колективізації необхідно ще більше посилити роботу зі збудування заводів, які виробляють трактори, комбайни та ін. тракторний, причіпний реманент, з тим щоб строки, що дані ВРНГ для закінчення збудування нових заводів, в жодному разі не були відтягнені. Разом з тим ЦК пропонує ВРНГ не пізніше, ніж до 15 березня ц. р., доповісти ЦК про заходи, які мають забезпечити вже в наступному році як дальше зростання загальних розмірів виробництва складних сільськогосподарських машин на старих заводах, так і особливо значне зростання виробництва тракторного й складно-кінного реманенту замість простого.

4. Оскільки розв'язання завдання повної заміни кінного реманенту реманентом машинної тяги не може бути виконане в короткий строк і вимагатиме ряду років, ЦК ВКП(б) вимагає, щоб була дана рішуча відсіч тенденціям недооцінювання ролі кінської тяги на даній стадії колгоспного руху, тенденціям, які ведуть до розбазарювання й розпродажу коней. ЦК ВКП(б) підкреслює надзвичайну важливість у нинішніх умовах, як перехідний захід, створення в колгоспах кінно-машинних баз і змішаного шипу тракторно-кінних баз, що поєднують тракторну тягу з кінною.

5. У зв'язку зі зростаючим темпом колективного руху ЦК пропонує Наркомземові Союзу перегрупувати землевпорядні сили й засоби таким чином, щоб забезпечити повністю землевпорядні потреби районів суцільної колективізації, відклавши індивідуальне землевпорядження, за винятком деяких національних районів і окремих районів споживаючої смуги, де колективний рух не набрав ще широкого розгортання.

6. Відповідно до викладеного ЦК вважає абсолютно необхідним збільшити загальну суму кредиту на 1929/1930 р. по колгоспному сектору з 270 млн крб до 500 млн крб, відповідно скоротивши кредитування інших секторів.

7. Відповідно до зміни умов у районах суцільної колективізації, машинно-тракторні станції, що об'єднуються Всесоюзним тракторним центром, повинні перебудувати свою роботу на основі:

- а) договорів переважно, якщо не виключно, з колективами;
- б) зобов'язань селян сплатити вартість станцій протягом 3 років.

Одночасно в районах значного поширення радгоспів (наприклад, Середня Волга й окремі райони Північного Кавказу) повинен бути перевірений на досвіді тип комбінованого господарства, що має своєю основною базою радгосп, який діє на договірних засадах і за плату й подає допомогу колгоспам, що укладають договори, насамперед у тракторній оранці й машинному збиранні врожаю.

8. Зважаючи на особливе значення кадрів, ЦК пропонує Наркомземові Союзу, Колгоспцентрові та обласним комітетам партії прискорити роботу з виховання колгоспних кадрів і забезпечення ними колгоспів, створивши для цього широку мережу прискорених курсів. На прискорені курси залучати в першу чергу практиків колгоспного руху, що висунулися з селян, і організаторів колгоспного руху, які проявили себе, з рядів робітничих бригад.

9. Оскільки досвід суцільної колективізації на цій стадії колгоспного розвитку як найбільш поширену форму колгоспів замість товариства з громадського обробітку землі, у якому за наявності усупільненої праці зберігалась приватна власність на засоби виробництва, висуває сільськогосподарську артіль, у якій колективізовані основні засоби виробництва (мертвий і живий реманент, господарські будівлі, товарно-продуктивна худоба), Центральний Комітет ВКП(б) доручив Наркомземові Союзу з широким залученням колгоспних організацій в найкоротший строк виробити проект Статуту сільськогосподарської колгоспної артілі як перехідної до комуні форми колгоспу, врахувавши при цьому неприпустимість прийому куркулів до колгоспів.

10. Партійні організації повинні очолювати й оформляти стихійно зростаючий знизу колгоспний рух, з тим щоб була забезпечена організація дійсно колективного виробництва в колгоспах і щоб на цій основі не тільки добитися повного виконання наміченого плану розширення посівної площі та зростання врожайності, а й перетворити відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК нинішню посівну кампанію у вихідний пункт нового піднесення колгоспного руху.

11. ЦК ВКП(б) підкреслює необхідність рішучої боротьби з усякими спробами стримувати розвиток колективного руху через недостачу тракторів і складних машин. Разом з тим ЦК з усією серйозністю застерігає парторганізації проти будь-якого «декретування» зверху колгоспного руху, яке може створити небезпеку підміни дійсно соціалістичного змагання з організації колгоспів грою в колективізацію.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 15 т. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 4. (1927–1931). – С. 366–368.

2 березня 1930 р.

До питань колгоспного руху

Про успіхи радянської влади в галузі колгоспного руху говорять тепер усі. Навіть вороги змушені визнати наявність серйозних успіхів. А успіхи ці, дійсно, великі. Це факт, що на 20 лютого ц. р. уже колективізовано 50 % селянських господарств по СРСР. Це значить, що ми перевиконали п'ятирічний план колективізації на 20 лютого 1930 року більш ніж удвоє.

Це факт, що на 28 лютого цього року колгоспи встигли уже зсипати насіння для ярових посівів більше як 36 мільйонів центнерів, тобто більше як 90 % плану, тобто близько 220 млн пудів. Не можна не визнати, що збір 220 млн пудів насіння по самій тільки колгоспній лінії після успішного виконання хлібозаготівельного плану – є величезне досягнення.

Про що все це говорить?

Про те, що корінний поворот села до соціалізму можна вважати уже забезпеченим. Немає потреби доводити, що успіхи ці мають величезне значення для долі нашої країни, для всього робітничого класу як керівної сили нашої країни, нарешті, для самої партії. Не кажучи вже про прямі практичні результати, вони, ці успіхи, мають величезне значення для внутрішнього життя самої партії, для виховання нашої партії. Вони вселяють у нашу партію дух бадьорості й віри у свої сили. Вони озброюють робітничий клас вірою в перемогу нашої справи. Вони підводять до нашої партії нові мільйонні резерви. Звідси завдання партії: закріпити досягнуті успіхи й планомірно використати їх для дальшого просування вперед.

Але успіхи мають і свою тіньову сторону, особливо коли вони дістаються порівняно легко, у порядку, так би мовити, «несподіванки». Такі успіхи іноді прищеплюють дух зарозумілості й зазнайства: «Ми все можемо!», «Нам усе ніпочому!» Вони, ці успіхи, нерідко п'янять людей, причому в людей починає запаморочуватись голова від успіхів, втрачається почуття міри, втрачається здатність розуміти дійсність, з'являється прагнення переоцінити свої сили й недооцінити сили противника, з'являються авантюристські спроби «як раз та два» розв'язати всі питання соціалістичного будівництва. Тут уже не дбають про те, щоб закріпити досягнуті успіхи й планомірно використати їх для дальшого просування вперед.

Навіщо нам закріплювати досягнуті успіхи, ми й так зуміємо добігти «як раз та два» до повної перемоги соціалізму: «Ми все можемо!», «Нам усе ніпочому!»

Звідси завдання партії – повести рішучу боротьбу з цими небезпечними й шкідливими для справи настроями й вигнати їх геть з партії.

Не можна сказати, щоб ці небезпечні й шкідливі для справи настрої були скільки-небудь широко розповсюджені в лавах нашої партії. Але вони, ці настрої, все ж є в нашій партії, причому немає підстав стверджувати, що вони не будуть посилюватись. І якщо вони, ці настрої, набудуть у нас прав громадянства, то можна не сумніватися, що справа колгоспного руху буде значно послаблена й небезпека зриву цього руху може стати реальністю.

Звідси завдання нашої преси – систематично викривати ці й подібні їм антиленінські настрої.

Кілька фактів.

1. Успіхи нашої колгоспної політики пояснюються між іншим тим, що вона, ця політика, спирається на добровільність колгоспного руху й урахування різноманітності умов у різних районах СРСР. Не можна насаджувати колгоспи силою. Це було б безглуздо й реакційно. Колгоспний рух повинен спиратися на активну підтримку з боку основних мас селянства. Не можна механічно пересаджувати зразки колгоспного будівництва в розвинених районах у райони нерозвинені. Це було б безглуздо й реакційно. Така «політика» одним ударом розвінчала б ідею колективізації. Треба пильно враховувати різноманітність умов у різних районах СРСР при визначенні темпу і методів колгоспного будівництва.

У колгоспному русі попереду всіх районів стоять у нас* зернові райони. Чому?

Тому, по-перше, що в цих районах є у нас найбільша кількість зміцнених уже радгоспів і колгоспів, завдяки яким селяни мали можливість переконатися в силі й значенні нової техніки, у силі й значенні нової, колективної організації господарства.

Тому, по-друге, що ці райони мають за собою дворічну школу боротьби з куркульством під час хлібозаготівельних кампаній, що не могло не полегшити справу колгоспного руху.

Тому, нарешті, що ці райони найпосиленіше постачалися за останні роки найкращими кадрами з промислових центрів.

Чи можна сказати, що ці особливо сприятливі умови є також і в інших районах, наприклад у споживчих районах, як-от наші північні області, або в районах все ще відсталих національностей, як-от, скажімо, Туркестан?

Ні, не можна цього сказати.

Ясно, що принцип врахування різноманітності умов у різних районах СРСР поряд з принципом добровільності є однією з найсерйозніших передумов здорового колгоспного руху.

А що іноді буває у нас на ділі? Чи можна сказати, що принцип добровільності й урахування місцевих особливостей не порушується в ряді районів? Ні, не можна цього сказати, на жаль. Відомо, наприклад, що в ряді північних районів споживчої смуги, де сприятливих умов для негайної організації колгоспів порівняно менше, ніж у зернових районах, намагаються нерідко підмінити підготовчу роботу з організації колгоспів чиновницьким декретуванням колгоспного руху, паперовими резолюціями про зростання колгоспів, організацією паперових колгоспів, яких ще немає в дійсності, але про «існування» яких є купа хвастливих резолюцій.

Або візьмемо деякі райони Туркестану, де сприятливих умов для негайної організації колгоспів ще менше, ніж у північних областях споживчої смуги. Відомо, що в ряді районів Туркестану були вже спроби «наздогнати й перегнати» передові райони СРСР шляхом погроз військовою силою, шляхом погроз позбавити поливної води й промтоварів тих селян, які не хочуть поки що йти до колгоспів.

Що може бути спільного між цією «політикою» унтера Пришибеєва й політикою партії, яка спирається на добровільність і врахування місцевих особливостей у справі колгоспного будівництва? Ясно, що між ними немає й не може бути нічого спільного.

Кому потрібні ці викривлення, це чиновницьке декретування колгоспною руху, ці недостойні погрози щодо селян? Нікому, крім наших ворогів! До чого вони можуть привести, ці викривлення? До посилення наших ворогів і до розвінчання ідей колгоспного руху. Чи не ясно, що автори цих викривлень, які вважають себе «лівими», насправді ллють воду на млин правого опортунізму?

2. Одно з величезних достоїнств політичної стратегії нашої партії полягає в тому, що вона вміє вибирати в кожний даний момент основну ланку руху, вчепившись за яку вона тягне потім весь ланцюг до однієї загальної мети для того, щоб добитися розв'язання завдання. Чи можна сказати, що партія вже вибрала основну ланку колгоспного руху в системі колгоспного будівництва? Так, можна й треба.

У чому полягає вона, ця основна ланка?

Може, у товаристві для спільного обробітку землі? Ні, не в цьому. Товариства для спільного обробітку землі, де засоби виробництва ще не усупільнені, становлять уже пройдений ступінь колгоспного руху.

Може, у сільськогосподарській комуні? Ні, не в комуні. Комуни становлять поки що поодинокі явище в колгоспному русі.

Для сільськогосподарських комун як переважальної форми, де усупільнено не тільки виробництво, але й розподіл, умови ще не назріли.

Основну ланку колгоспного руху, його переважальну форму, а в цей момент, за яку треба тепер ухопитися, становить сільськогосподарська артіль. У сільськогосподарській артілі усупільнені основні засоби виробництва, головний чином, по зерновому господарству: праця, землекористування, машини та інший реманент, робоча худоба, господарські будівлі. У ній не усупільнюються присадибні землі (дрібні городи, садки), житлові будівлі, певна частина молочної худоби, дрібна худоба, домашня птиця тощо. Артіль є основною ланкою колгоспного руху тому, що вона є найбільш доцільна форма розв'язання зернової проблеми. А зернова проблема є основною ланкою в системі всього сільського господарства тому, що без її розв'язання неможливо розв'язати ні проблему тваринництва (дрібного й великого), ні проблему технічних і спеціальних культур, які дають основну сировину для промисловості. Ось чому сільськогосподарська артіль є в цей момент основною ланкою в системі колгоспного руху.

З цього виходить «Примірний статут» колгоспів, остаточний текст якого публікується сьогодні.

З цього ж повинні виходити наші партійні й радянські працівники, один з обов'язків яких полягає в тому, щоб вивчити цей статут по суті й проводити його в життя до кінця.

Така є настанова партії в цей момент.

Чи можна сказати, що ця настанова партії проводиться в життя без порушень і перекручень? Ні, не можна цього сказати, на жаль. Відомо, що в ряді районів СРСР, де боротьба за існування колгоспів далеко ще не закінчена й де артіль ще не закріплена, є спроби вистрибнути за рамки артілі й перестрибнути відразу до сільськогосподарської комуни. Артіль ще не закріплена, а вони вже «усуспільнюють» житлові будівлі, дрібну худобу, домашню птицю, причому «усуспільнення» це вироджується в паперово-бюрократичне декретування, бо немає ще в наявності умов, які роблять необхідним таке усуспільнення. Можна подумати, що зернова проблема уже розв'язана в колгоспах, що вона становить уже пройдений ступінь, що основним завданням в цей момент є не розв'язання зернової проблеми, а розв'язання проблеми тваринництва й птахівництва. Постає питання, кому потрібна ця головотяпська «робота» зі звалювання в одну купу різних форм колгоспного руху? Кому потрібне це безглузде й шкідливе для справи забігання вперед? Дратувати селянина-колгоспника «усуспільненням» житлових будівель, усієї молочної худоби, всієї дрібної худоби, домашньої птиці, коли зернова проблема ще не розв'язана, коли артільна форма колгоспів ще не закріплена, – хіба не ясно, що така «політика» може бути угодною й вигідною лише нашим заклятим ворогам?

Один з таких завзятих «усуспільнювачів» доходить навіть до того, що дає наказ по артілі, де він пропонує «взяти на облік у триденний строк все поголів'я домашньої птиці кожного господарства», встановити посаду спеціальних, «командирів» з обліку і нагляду, «зайняти в артілі командні висоти», «командувати соціалістичним боєм, не покидаючи постів» і, ясна річ, затиснути всю артіль у кулак.

Що це: політика керівництва колгоспом чи політика його розкладу й дискредитації?

Я вже не кажу про тих, з дозволу сказати, «революціонерів», які справу організації артілі починають зняттям з церков дзвонів. Зняти дзвони – подумаєш яка революційність!

Як могли виникнути в нашому середовищі ці головотяпські вправи щодо «усуспільнення», ці сміховинні спроби перестрибнути через самих себе, спроби, які мають на меті обійти класи й класову боротьбу, а на ділі ллють воду на млин наших класових ворогів?

Вони могли виникнути лише в атмосфері наших «легких» і «несподіваних» успіхів на фронті колгоспного будівництва.

Вони могли виникнути лише в результаті головотяпських настроїв у рядах однієї частини партії: «Ми все можемо!», «Нам усе ніпочому!».

Вони могли виникнути лише в результаті того, що в деяких наших товаришів запаморочилась голова від успіхів і вони втратили на хвилинку ясність розуму й тверезість погляду.

Щоб виправити лінію нашої роботи в галузі колгоспного будівництва, треба покласти край цим настроям.

У цьому тепер одно з чергових завдань партії.

Мистецтво керівництва є серйозна справа. Не можна відставати від руху, бо відстати – значить відірватися від мас. Але не можна й забігати вперед, бо забігти вперед – значить втратити маси й ізолювати себе. Хто хоче керувати рухом і зберегти разом з тим зв'язки з мільйонними масами, той повинен вести боротьбу на два фронти: і проти тих, що відстають, і проти тих, що забігають вперед.

Партія наша сильна й непереможна тому, що, керуючи рухом, вона вміє зберігати й множити свої зв'язки з мільйонними масами робітників і селян.

Сталін Й. Питання ленінізму. – Видання одинадцяте. – К. : Держполітвидав УРСР, 1953. – С. 288–293.

Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі

14 березня 1930 р.

Одержані в Центральному Комітеті партії відомості про хід колгоспного руху показують, що поряд з дійсними й дуже серйозними успіхами колективізації спостерігаються факти викривлення партійної лінії в різних районах СРСР.

Насамперед порушується принцип добровільності в колгоспному будівництві. У ряді районів добровільність замінюється примушуванням вступати в колгоспи під загрозою розкуркулювання, під загрозою позбавлення виборчих прав тощо. У результаті до числа «розкуркулених» потрапляє іноді частина середняків і навіть бідняків, причому в деяких районах процент «розкуркулених» доходить до 15, а процент позбавлених виборчих прав – до 15–20. Спостерігаються факти надзвичайно грубого, неподобного, злочинного поводження з населенням з боку деяких низових працівників, які стають іноді жертвою провокації з боку контрреволюційних елементів, що примазалися (мародерство, дільба майна, арешт середняків і навіть бідняків тощо). При цьому в ряді районів підготовча робота з колективізації й терпеливе роз'яснення основ партійної політики як бідноті, так і середнякам підміняються бюрократичним, чиновницьким декретуванням згори роздутих цифрових даних і штучним роздуванням процента колективізації (у деяких районах колективізація за кілька днів «доходить» від 10 до 90 %). Таким чином, порушується відома вказівка Леніна про те, що колгоспи можуть бути життєвими й міцними тільки в тому разі, коли вони виникають на основі добровільності. Порушується постанова XVI конференції нашої партії про недопустимість застосування примусових заходів при утворенні колгоспів.

Порушується Статут сільськогосподарської артілі, затверджений РНК і ЦВК СРСР, де прямо сказано, що батраки, бідняки й середняки такого-то села «добровільно об'єднуються в сільськогосподарську артіль».

Поряд з цими викривленнями спостерігаються в деяких місцях недопустимі й шкідливі для справи факти примусового усупільнення житлових будівель, дрібної худоби, птиці, нетоварної молочної худоби й у зв'язку з цим – спроби головотяпського перескакування з артільної форми колгоспів, що є основною ланкою колгоспного руху, до комуні. Забувають, що основною проблемою сільського господарства в нас є не «пташина» або «огіркова» проблема, а проблема зернова. Забувають, що основною ланкою колгоспного руху є в цей момент не комуна, а сільськогосподарська артіль. Забувають, що саме тому партія визнала за потрібне дати примірний Статут не сільськогосподарської комуні, а сільськогосподарської артілі. У результаті цих головотяпських викривлень ми маємо в ряді районів дискредитування колгоспного руху й вплив селянства з ряду нашої швидку спечених і тому зовсім нестійких комун і артілей.

Таким чином, порушується настанова партії про те, що основною ланкою колгоспного руху сьогодні є не комуна, а артіль. Порушується відома постанова ЦК партії від 6 січня 1930 р. про те, що артільна форма колгоспного руху є головною його формою, що не можна, таким чином, допускати легковажного перескакування від артільної форми до комуні.

Нарешті, ЦК вважає за необхідне відмітити зовсім неприпустимі викривлення партійної лінії в галузі боротьби з релігійними забобонами, так само як і в галузі товарообороту між містом і селом. Ми маємо на увазі адміністративне закриття церков без згоди переважної більшості села, яке призводить звичайно до посилення релігійних забобонів, і скасування в ряді місць ринків і базарів, яке призводить до погіршення постачання міста. Не може бути сумніву, що така практика, яка провадиться під прапором «лівих» фраз, насправді ллє воду на млин контрреволюціонерів і не має нічого спільного з політикою нашої партії.

ЦК вважає, що всі ці викривлення є результатом прямого порушення політики партії, прямого порушення постанов керівних органів нашої партії, яке може тільки створити ґрунт для посилення правих елементів партії.

ЦК вважає, що всі ці викривлення є тепер основним гальмом дальшого зростання колгоспного руху й прямою допомогою нашим класовим ворогам.

ЦК вважає, що дальше швидке зростання колгоспного руху й ліквідація куркульства як класу неможливі без негайної ліквідації цих викривлень.

ЦК зобов'язує партійні організації:

1. Припинити практику, що спостерігається в ряді місць, примусових методів колективізації, ведучи одночасно дальшу наполегливу роботу із залучення селянства в колгоспи на основі добровільності та зміцнення існуючих колгоспів.

2. Зосередити увагу працівників на господарському поліпшенні колгоспів і організації польових робіт, забезпечивши відповідними господарськими й партійно-політичними заходами закріплення досягнутих успіхів колективізації та організаційно-господарське оформлення сільськогосподарської артілі.

3. Не допускати переведення сільськогосподарських артільей на статут сільськогосподарських комун без затвердження окрколгоспспілок або окрвиконкомів і припинити примусове усупільнення житлових будівель, дрібної худоби, птиці, нетоварної молочної худоби.

4. Перевірити списки розкуркулених і позбавлених виборчих прав і негайно виправити допущені в цій справі помилки щодо середняків, колишніх червоних партизанів і членів сімей сільських учителів і вчительок, червоноармійців і червонофлотців (рядових і командних).

5. Суворо керуючись правилом про недопущення в колгоспи куркулів та інших осіб, які позбавлені виборчих прав, допускати винятки з цього правила для членів тих сімей, у яких є віддані радянській владі червоні партизани, червоноармійці та червонофлотці (рядові й командні), сільські вчителі й учительки, за умови, коли вони поручаються за членів своєї сім'ї.

6. Заборонити закриття ринків, відновити базари й не перешкоджати селянам, у тому числі колгоспникам, продавати свої продукти на ринку.

7. Рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається громадсько-добровільним бажанням населення. Допускати закриття церков тільки в разі дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше, як із затвердженням постанов сходів обласними виконками. За знущальницькі вихватки щодо релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності.

8. Працівників, які не вмюють або не хочуть повести рішучу боротьбу з викривленнями партійної лінії, усувати з постів і замінити іншими.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів. – С. 376–379.

Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки в місто Київ

Постанова XII з'їзду КП(б)У

21 січня 1934 р.

Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшують керування цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України й центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого й швидкого розвитку національно-культурного будівництва й більшовицької українізації на базі індустріалізації й колективізації, перенести столицю України в місто Київ, що є природним географічним центром.

Строк переїзду – осінь 1934 року.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... – С. 550–551.

Телеграма А. Гітлера Й. Сталіну

21 серпня 1939 р.

Пану Й. Сталіну
Москва

1) Я щиро вітаю укладання німецько-радянської торгової угоди, яка є першим кроком на шляху змін німецько-радянських відносин.

2) Укладання пакту про ненапад означає для мене закріплення німецької політики на довгий термін. Німеччина, таким чином, повертається до політичної лінії, яка протягом століть була корисна обом державам. <...>

3) Я приймаю запропонований Головою Ради Народних Комісарів і Народним Комісаром СРСР паном Молотовим проект пакту про ненапад, але вважаю за необхідне з'ясувати з ним питання якнайшвидше.

4) Додатковий протокол, який бажає Уряд СРСР, за моїм переконанням, може бути по суті з'ясований у найкоротший термін, якщо відповідальному державному діячу Німеччини буде надана можливість вести про це переговори в Москві особисто. Інакше німецький уряд не уявляє собі, яким чином цей додатковий протокол може бути з'ясований і складений за короткий термін.

5) Напруження між Німеччиною і Польщею зробилось нестерпним. Польська поведінка стосовно великої держави така, що криза може вибухнути з дня на день. Німеччина, у всякому разі, сповнена рішучості віднині всіма засобами захищати свої інтереси проти цих домагань.

6) Я вважаю, що за наявності бажання обох держав вступити в нові відносини одна до одної є доцільним не втрачати часу. Тому я вдруге пропоную Вам прийняти мого Міністра іноземних справ у вівторок, 22 серпня, але не пізніше середи, 23 серпня. <...> Я був би радий отримати від Вас швидко відповідь.

Адольф Гітлер

Лето 1941. Украина : документы и материалы. Хроника событий / под ред. Замлинского В. А. – К. : Украина, 1991. – С. 55.

Про вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії з метою взяття під захист життя та майна населення Західної України та Західної Білорусії.

Нота уряду СРСР польському посольству в Москві

18 вересня 1939 р.

Пане посол!

Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі

не існує більше. Польський уряд розпався й не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава й її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР і Польщею. Віддана сама на себе й залишена без керівництва Польща перетворилася в зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинути напризволяще, залишилися беззахисними.

Зважаючи на таку обстановку, радянський уряд дав таке розпорядження головному командуванню Червоної Армії – дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Одночасно радянський уряд має намір вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ із злополучної війни, куди він був увергнутий його нерозумними керівниками, і дати йому можливість зажити мирним життям.

Прийміть, пане посол, запевнення в цілковитій до вас пошані.

Надзвичайний комісар закордонних справ СРСР Надзвичайному і Повноважному послу Польщі пану Гржибовському. Польське посольство.

Україна в XX столітті : зб. документів і матеріалів (1900–1939) / упоряд.: А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. – С. 430, 431.

9 УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (1939–1945 рр.)

Роз'єднаність і перебування українських земель напередодні Другої світової війни у складі чотирьох держав були вагомим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи. Крім СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини, які намагались утримати вже підвладні їй приєднати нові українські землі, на них почала активно претендувати Німеччина, а також Угорщина, що домагалася повернення Закарпатської України. Крім того, Англія, Франція і США своїм втручанням у вирішення українського питання або дипломатичним нейтралітетом мали задовольнити власні геополітичні інтереси.

Драматизм ситуації полягав у тому, що самостійно український народ у той час об'єднати свої землі в єдиній державі не міг. Усе залежало від балансу інтересів насамперед великих держав – Німеччини і СРСР. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей, а «українську карту» – вагомим козирем у великій дипломатичній грі учасників Другої світової війни.

Важливо підкреслити, що майже до початку Другої світової війни фашистська Німеччина була ініціатором активних дипломатичних дій у вирішенні українського питання на свою користь. І тільки тверда позиція радянського керівництва про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову Німеччини від планів створення «Великої України» під час переговорів у Москві з міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом 22 серпня 1939 р. змусили німецьке керівництво відмовитися від зазіхань на українські землі.

Задоволення радянських вимог відкрило шлях до укладення наступного дня радянсько-німецького договору про ненапад терміном на 10 років. Додатково до договору було підписано й таємний протокол, яким передбачався поділ сфер інтересів обох держав. Окремий пункт протоколу містив положення, що стосувалися українських земель.

Відмова Німеччини від геополітичних інтересів в Україні була платою за нейтралізацію СРСР напередодні війни. Маючи гарантії нейтралітету СРСР, Німеччина 1 вересня 1939 р. напала на Польщу. Пов'язані з Польщею договірними зобов'язаннями Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Так почалася Друга світова війна. У цих умовах згідно з договором і таємним протоколом радянські війська 17 вересня перейшли польський кордон і окупували Західну Волинь і Східну Галичину.

Попри всю суперечливість і неоднозначність політики тоталітарного режиму в західноукраїнських землях об'єднання в межах однієї держави більшості українських етнічних територій було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Дія радянсько-німецького договору про ненапад виявилася недовговічною. Гітлер поховав її 22 червня 1941 р. блискавичним нападом фаши-

стської Німеччини на Радянський Союз. План цього нападу містився в його директиві № 21 (план «Барбаросса») від 18 грудня 1940 р.

Від самого початку війни в Україну вдерлося 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь», їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського воєнних округів. Німці мали незначну перевагу в живій силі – 1:1,4, але значно поступалися в техніці: у радянських частинах було в 1,3 разу більше гармат і мінометів, у 4,9 разу – танків і у 2,4 разу – літаків. Проте не більш як 20 % радянських танків і літаків були новітніх конструкцій. Через низку об'єктивних причин і злочинних промахів Сталіна та його оточення радянські війська, зазнаючи величезних втрат у живій силі та бойовій техніці, відступали на схід. За перші три тижні війни німецькі війська просунулись вглиб території СРСР на 300–600 км. За цей час Червона Армія втратила 850 тис. солдатів, майже 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій (3/5 війська, яке перебувало в західних прикордонних округах). Наприкінці 1941 р. німці окупували майже всю Україну.

У травні 1942 р. катастрофічною поразкою закінчилася наступальна операція радянських військ під Харковом. Тут загинуло три армії, а в полон потрапило близько 240 тис. осіб. На початку липня після 250-денної героїчної оборони радянські війська залишили Севастополь. 22 липня 1942 р., після захоплення німцями м. Свердловська Ворошиловградської обл., вся територія України була окупована.

Основними причинами трагічних поразок і катастроф на початковому етапі війни були некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, насамперед внаслідок масових репресій 1937–1940 рр., незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, недостатня військова підготовка, багато тактичних прорахунків та ін. Однак, незважаючи на величезні втрати, гітлерівський план «бліцкригу» було зірвано. Радянське командування отримало час для накопичення резервів і підготовки планів контрнаступу.

Окупаційний режим, що був встановлений німцями в Україні, спирався на нестримний кривавий і моральний терор і мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними й людськими ресурсами потреби Німеччини; звільнити шляхом фізичного знищення, депортацій і вивезення на роботу до Німеччини українського населення «життєвий простір» для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню їх німецькими поселенцями.

За роки війни фашисти закатували на українській землі понад 5 млн осіб, у тому числі майже 2 млн радянських полонених і близько 1,5 млн євреїв. Було депортовано до Німеччини 2,4 млн юнаків і дівчат. Каральні загони СС спалили 250 населених пунктів республіки, населення яких було розстріляно. Німці нещадно мордували жінок, дітей, літніх людей. Значних репресій зазнали культура й освіта. В Україні було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів.

Необхідні вирішальні умови для визволення українських земель від фашистських загарбників були створені перемогою Червоної Армії під Сталінградом у лютому 1943 р. і поразкою німецьких військ у Курській битві в серпні 1943 р. Високе патріотичне піднесення народу, масовий трудовий і воєнний героїзм, єдність фронту і тилу, грізний рух Опору – все це стало чинниками переможного наступу радянських військ по всьому фронту.

Визволення України почалося 18 грудня 1942 р., коли під час контр-наступу під Сталінградом було вибито німців із села Півнівка Міловського району Луганської області. Унаслідок успішної Донбаської операції 23 серпня 1943 р. ворог залишив Харків, а 8 вересня – Донецьк. На кінець вересня радянські війська вийшли до Дніпра. 6 листопада було визволено Київ. Червона Армія в битві за Дніпро й Київ зазнала величезних втрат.

1944 – рік остаточного визволення українських земель. У ході Корсунь-Шевченківської, Луцько-Рівненської, Львівсько-Сандомирської, Карпатсько-Ужгородської та Яссько-Кишинівської наступальних операцій завершилося визволення території України від німецько-фашистських загарбників. 14 жовтня вся Радянська Україна була повністю очищена від окупантів, а 28 жовтня було визволено Закарпаття. Вперше вся етнічна українська територія опинилася під радянською владою.

Визволення України було оплачено надто дорогою ціною. Протягом січня 1943 – жовтня 1944 рр. в одній оборонній і 11 наступальних операціях загинули й дістали поранення 3,5 млн радянських солдатів і офіцерів, в основному росіян, українців і білорусів.

У результаті остаточного післявоєнного об'єднання споконвічних українських земель територія УРСР збільшилася на 110 тис. кв. км., а населення – майже на 7 млн осіб. Уперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави. Були встановлені та гарантовані кордони з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною й Румунією. Українське питання щодо возз'єднання українських земель перестало існувати.

Народ, який пройшов через випробування війни, витримав такі муки й зумів вистояти, повинен особливо дорожити уроками минулого. Найбільшим уроком є ціна війни і миру. Загострення в сучасну добу проблеми війни і миру підвищує, як ніколи, відповідальність за те, щоб виключити силові методи, а тим більше збройне протистояння, з практики відносин між державами й народами. Другий урок полягає в тому, що усі люди мають усвідомити, що мир – це не просто відсутність війни. Мир – це терпимість і злагода, взаємна повага й співпраця, ненасильство у відносинах між людьми, державами й народами. Минула війна показала всім приклад міжнародного згуртування перед спільною загрозою. Саме антигітлерівська коаліція країн, які належали до різних суспільно-політичних систем, у найбільш вирішальний для людства період відіграла доленосну роль. При цьому головну роль відіграли слов'янські народи СРСР, на долю яких припадає понад 85 % людських втрат.

Наступний урок полягає в тому, що справді демократичні держави ніколи не воюватимуть між собою. І ще повчальний урок, який має

не тільки пізнавальне, а й незаперечне практичне значення. Перемоги не було б без віри людей у себе, свій народ і свою державу. Патріотизм був насамперед найвищою відповідальністю – загальною, колективною і особистою – за всю державу, її сьогодення та історичні перспективи. І саме такий патріотизм має бути неоціненним зразком для нас, для наступних поколінь українського народу.

Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом

23 серпня 1939 р.

При підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік у повноважні обох сторін, які нижче підписалися, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва) північний кордон Литви є одночасно кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР.

2. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів впливу Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи в обопільних інтересах є бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване протягом подальшого політичного розвитку <...> .

3. Щодо південного сходу Європи, з радянського боку підкреслюється інтерес до Бессарабії. З німецького боку заявляється про її цілковиту незацікавленість у цих областях <...> .

Москва, 23 серпня 1939 р.

За повноваженням уряду СРСР	В. Молотов
За уряд Німеччини	Й. Ріббентроп

Лето 1941. Украина : Документы. Материалы. Хроника событий. – К., 1991. – С. 57–58.

Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною»

28 вересня 1939 р.

Уповноважені, які нижче підписалися, констатують згоду Німецького уряду і уряду СРСР такому: підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1 так, що територія Литовської дер-

жави включається до сфери інтересів СРСР, оскільки з іншої сторони Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства включаються до сфери інтересів Німеччини <...> .

Як тільки уряд СРСР вживе на литовській території особливих заходів для охорони своїх інтересів, то з метою природного простого проведення кордону сучасний німецько-литовський кордон виправиться так, що литовська територія, яка лежить на південний захід від лінії, вказаної на карті, відходить до Німеччини. Далі заявляється, що чинна зараз економічна домовленість між Німеччиною та Литвою не буде заторкнута вказаними вище заходами Радянського Союзу.

Москва, 28 вересня 1939 р.

За уряд Німеччини	Й. Ріббентроп
За повноваженням уряду СРСР	В. Молотов

Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів / упоряд.: А. Т. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2000. – С. 124–125.

Закон Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і возз'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою

1 листопада 1939 р.

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заслухавши заяву Повноважної комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.

3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Голова Президії Верховної Ради СРСР	М. Калінін
Секретар Президії Верховної Ради СРСР	О. Горкін

Москва, Кремль. 1 листопада 1939 р.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. – С. 510.

План «Барбаросса»

18 листопада 1940 р.

<...> Ставка фюрера

Цілком таємно

Тільки для командування

<...> Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію під час короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...

<...> Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти Азіатської Росії по загальній лінії Волга – Архангельськ.

<...> Останній індустріальний район, що залишається у росіян на Уралі, можна буде паралізувати за допомогою авіації. <...>

<...> Групі армій, що діють південніше від Прип'ятських боліт, слід за допомогою концентричних ударів <...> знищити російські війська, які знаходяться на Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

З цією метою головний удар наноситься з району Любліна в загальному напрямку на Київ. <...>

Після закінчення боїв південніше й північніше від Прип'ятських боліт у ході переслідування варто забезпечити виконання таких завдань: на півдні – вчасно зайняти важливий у військовому й економічному відношенні Донецький басейн; на півночі – швидко вийти до Москви. Захоплення цього міста означає як у політичному, так і в економічному відношенні вирішальний успіх. <...>

Адольф Гітлер
Вірно: капітан (підпис)

Нюрнбергский процесс : сборник материалов. – М., 1948. – Т. 3. – С. 538–541.

Наказ народного комісара оборони СРСР № 1

22 червня 1941 р.

1. Протягом 22–23.6.41 можливий раптовий напад німців на фронтах ЛВО, ПриБОВО, ЗахОВО, ОдВО. Напад німців може розпочатися з провокаційних дій.

2. Завдання для наших військ – не піддаватися на жодні провокаційні дії, що можуть викликати великі ускладнення.

Одночасно військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського й Одеського воєнних округів бути в повній бойовій готовності, щоб зустріти раптовий удар німців або їх союзників.

3. Наказую:

а) протягом ночі на 22.6.41 р. таємно зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні;

б) перед світанком 22.6.41 розосередити на польових аеродромах усю авіацію, у тому числі й військову, ретельно її замаскувати.

в) усі частини привести в бойову готовність без додаткового залучення приписного складу. Підготувати всі заходи для затемнення міст і об'єктів.

Жодних інших заходів без особливого розпорядження не проводити.

Народний комісар оборони СРСР
маршал Радянського Союзу
Начальник генерального штабу ЧА
генерал армії

Тимошенко

Жуков

Лето 1941. Украина : документы и материалы. – С. 109.

Із книги І. Болдіна «Сторінка життя» про 22 червня 1941 року

Сталін і Нарком оборони С. Тимошенко своїм наказом від 22 червня 1941 р. заборонили всім командувачам прикордонних з Німеччиною військових округів, у тому числі й командувачу Київського особливого військового округу М. П. Кирпоносу, відкривати вогонь по німцях. Через це наші війська втратили дорогоцінний час до вечора 22 червня, коли такий дозвіл було дано, і зазнали надзвичайно великих втрат. Тільки літаків радянські Збройні Сили втратили за перший день війни 1811, із них у повітрі – 322.

<...> За короткий проміжок часу Тимошенко четвертий раз телефонує в штаб Західного особливого військового округу. Заступник командувача генерал Болдін доповідає нові дані. Вислухавши його, нарком говорить: «Товариш Болдін, врахуйте, жодних дій проти німців без нашого відома не розпочинайте. Ставлю до відома вас і прошу передати Павлову, що товариш Сталін забороняє відкривати артилерійський вогонь по німцях». Болдін кричить у трубку у відповідь: «Як же так? Адже наші війська змушені відступати. Палають міста, гинуть люди!» <...>

Відповідь наркома: «Жодних інших заходів не розпочинати, окрім розвідки вглиб території противника на 60 кілометрів».

Болдин И. В. Страница жизни. – М. : Воениздат, 1961. – С. 81.

Із директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога

29 червня 1941 р.

Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язують усі партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації покінчити з благодушністю та безтурботністю й мобілізувати всі наші організації та всі сили народу для розгрому ворога, для нещадної розправи з ордами німецького фашизму, що напав.

Раднарком Союзу РСР і ЦК ВКП(б) вимагають від вас:

1. У нещадній боротьбі з ворогом відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста й села, проявляти сміливість, ініціативу й кмітливість, властиві нашому народові.

2. Організувати всебічну допомогу діючій армії, забезпечити організоване проведення мобілізації тих, хто перебував у запасі, забезпечити постачання армії всім необхідним, швидке просування транспорту з військами й військовими вантажами, широку допомогу пораненим відведенням під госпіталі лікарень, шкіл, клубів, установ.

3. Зміцнити тил Червоної Армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність, забезпечити посилену роботу всіх підприємств, роз'яснити трудящим їх обов'язки й становище, яке склалося, організувати охорону заводів, електростанцій, мостів, телефонного й телеграфного зв'язку, організувати нещадну боротьбу з усілякими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток; знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, виявляючи в усьому цьому швидке сприяння винищувальним батальйонам. Усі комуністи повинні знати, що ворог підступний, хитрий, досвідчений в обдурюванні й поширенні брехливих чуток, враховувати все це у своїй роботі й не піддаватися на провокації.

4. При вимушеному відході частин Червоної Армії забирати рухомий залізничний склад, не залишаючи ворогові жодного паротяга, жодного вагона, не залишати ворогові ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні рятувати худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони. Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися.

5. У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни всюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалювання складів тощо. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його поплічників, переслідувати й знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи.

6. Негайно віддавати під суд військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особу.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т. 6. – С. 17–19.

Акт відновлення Української Держави

Львів, 30 червня 1941 р.

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останні десятиліття кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада забезпечить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та задоволення його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації, Українська Національна Револьюційна армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Текст згідний з оригіналом

Ярослав Стецько, в. р.
Голова Національних Зборів

Косих В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 504–505.

**Із книги К. Типпельскірха «Історія Другої світової війни»
(про оточення радянських військ під Києвом)**

1941 р.

Ця праця учасника другої світової війни, генерала вермахту визначається порівняною об'єктивністю висвітлення воєнних подій, у тому числі на радянсько-німецькому фронті. Як відомо, головною причиною катастрофи Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. було небажання Сталіна дати дозвіл на відступ військ, які обороняли Київ, на лівий берег Дніпра.

Такий дозвіл було отримано лише в ніч з 18 на 19 вересня 1941 р., коли основна частина військ фронту опинилася в щільному оточенні противника.

25 серпня 2-га армія і 2-га танкова група почали наступ у південному напрямку. <...> У боях, які тривали понад два тижні, 2-й армії вдалося підійти до Десни й форсувати її. Одночасно 2-га танкова група <...> 14 вересня передовими частинами досягла району Ромен.

Тепер настав момент почати фронтальний наступ біля Дніпра й спрямувати з півдня 1-шу танкову групу назустріч наступаючій з півночі 2-й танковій групі, щоб замкнути кільце оточення. З плацдарму, утвореного ще раніше 17-ю армією в районі Кременчука, 1-ша танкова група разом з 17-ю армією 10 вересня раптово почала наступ і 16 вересня в районі Лохвиці з'єдналась з 2-ю танковою групою. <...>

17-а армія для прикриття східного флангу наступаючих військ почала своїм правим флангом просування на Полтаву, проте потім великими силами повернула на північний захід. У результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі російські сили, які знаходились у трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були затиснуті з усіх боків. У цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, значними силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх. <...> Минуло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі й розчленовані на окремі частини, було знищено й взято в полон. 26 вересня битву було закінчено. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. осіб, захоплення 3718 гармат і 884 танків.

Типпельскірх К. История Второй мировой войны. – М. : Изд-во иностран. лит-ры, 1956. – С. 192–194.

Із постанови нелегального ЦК КП(б)У про розвиток партизанського руху в Україні

5 жовтня 1942 р.

Керуючись наказом Народною комісара оборони Союзу РСР товариша Сталіна № 900189 і постановою ЦК КП(б) від 2 жовтня 1942 р., з метою широкого розгортання партизанського руху на Україні й перетворення його в масовий всенародний рух проти німецьких окупантів, ЦК КП(б)У постановляє:

1. Запропонувати партійним організаціям поліпшити керівництво партизанським рухом в областях і районах України, звернувши особливу увагу на розвиток партизанської боротьби у великих містах і промислових центрах, на активізацію бойових дій на найважливіших комунікаціях противника. Поряд з використанням нелегальних форм роботи серед населення

широко використати всі легальні форми роботи для встановлення зв'язку з масами і залучення їх до активної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. З цією метою широко впроваджувати свою агентуру в легально існуючі в тилу противника кооперативні об'єднання, релігійні громади і єпархіальну раду, спілки сільських господарів, у озброєні поліційно-каральні формування та інші організації, спрямовуючи парторганізації на ще більшу організацію українського народу в боротьбі за швидше вигнання німецько-фашистських окупантів з території Радянської України.

2. Затвердити план роботи з розвитку народного партизанського руху на Україні на жовтень – листопад 1942 року.

3. Утворити оперативні групи в кількості 3–5 осіб кожна для організації та керівництва партизанським рухом на території областей. Групи укомплектувати досвідченими керівниками, партійними й радянськими працівниками України.

Запропонувати працівникам оперативних груп, поряд з керівництвом бойовою діяльністю партизанських формувань, розгортанням партійно-політичної роботи серед населення й у партизанських загонах, утворювати нові партизанські загони й диверсійні групи, спрямовуючи їх активність на руйнування найважливіших об'єктів противника, а також всемірно добиваючись налагодження зв'язку з територіальними парторганізаціями, подаючи їм допомогу в проведенні більш активної політичної роботи серед населення.

4. Для організації в різних районах України нових партизанських загонів протягом жовтня – листопада 1942 р. сформувати й навчити 100 партизанських груп загальною кількістю 1000 осіб. Українському штабу партизанського руху визначити дислокацію груп.

5. Запропонувати Українському штабу партизанського руху, відповідно до плану розвитку народного партизанського руху на Україні, встановити постійний зв'язок з усіма великими партизанськими формуваннями, у першу чергу на території Сумської, Чернігівської, Житомирської, Київської, Вінницької, Рівненської, Харківської, Дніпропетровської, Кіровоградської й Львівської областей, забезпечити своєчасне перекидання озброєння, боєприпасів, обмундирування, спорядження, медикаментів, продуктів харчування тощо.

Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 2. – С. 8–10.

Секретна німецька інструкція стосовно України

Листопад 1942 р.

1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За будь-яку ціну знищити.

2. Школи тільки 4-класові. На другий рік [1943] закрити.

3. «Просвіти» обсервувати. Там діють Б [бандерівці].

4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно.

5. Якнайменше наукових інституцій типу лабораторій тощо. Тільки такі, що необхідні для війська.
6. Церкви не допустити до згоди.
7. Не поборювати сухот, тифу. Закрити лікарні для населення. Стримати послуги місцевих лікарів.
8. Суди лише німецькі. Кожний німець – суддя. Для населення суди передбачені на 10 років.
9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям.
10. Ширити аморальність – не карати за аборти.
11. Все, що має хребет, зламати...
12. Партизанів і націоналістів не допускати до згоди.
13. Контроль поїздів.
14. Сексоти на заводах, у цехах, церквах, підприємствах, установах тощо. Стежити за ворогами Німеччини. Попів на службу.
15. Не говорити німцям із населенням.
16. Не говорити про непорозуміння в партії.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні – С. 587.

Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)?»

Серпень 1943 р.

Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі.

Українська повстанська армія бореться проти імперіалістів і імперії, бо в них один панівний народ поневолює культурно й політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи ».

За знищення більшовицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства.

За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською.

За загальний 8-годинний робочий день.

За вільну працю, вільний вибір професій <...> .

За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках <...> .

За обов'язкове середнє навчання <...> .

За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління: моральний, розумовий і фізичний.

За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

За пошану до праці інтелігенції.

За повне забезпечення всіх працюючих на старість і на випадок хвороби чи каліцтва.

За свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного насаджування суспільності світоглядних доктрин і догм.

За повне право національних меншостей плекати свою власну за формою і змістом національну культуру.

Українська Повстанська Армія

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Л., 1991. – С. 269–271.

Наказ фашистського командування військовим частинам про повне зруйнування господарських споруд і знищення народного майна при відступі

7 вересня 1943 р.

У разі відходу варто цілком знищити на території, що залишається, усі будівлі й запаси, які будь-якою мірою можуть виявитися корисними для ворога: житлові приміщення (будинки й бліндажі), машини, млини, колодязі, скирти сіна й соломи. Усі без винятку будинки спалювати; печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат; колодязі приводити в непридатність, знищуючи піднімальне пристосування, також кидаючи в них бруд (падаль, гній, кізяки, бензин); скирти із соломною і сіном, а також усякого роду запаси спалювати; сільськогосподарські машини й стовпи стаціонарних проводових ліній підривати; паромі й човни затоплювати. Руйнування мостів і мінування доріг покладається на саперів.

Обов'язком кожного є забезпечити, щоб територія, яка залишається ворогу, протягом тривалого часу не могла використовуватися ним з будь-якою метою у військовому й сільськогосподарському відношенні.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – С. 298.

Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до «учасників так званих «УПА» та «УНР»

14 лютого 1944 р.

Учасники так званої «УПА» та «УНР»!

Ваші ватажки – німецько-українські націоналісти – ведуть вас дорогою зради, ганьби й загибелі. Вони загинуть разом зі своїм хазяїном – Гітлером. Вони хочуть, щоб загинули разом з ними й ви. Вони хочуть, щоб ще більше лилася кров українського народу.

Уряд Радянської України не хоче марного пролиття ані краплини народної крові. Тому радянський уряд відкриває дорогу до життя, до мирної

праці й щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званої «УПА» та «УНРА», які порвуть будь-які зв'язки з ворогами народу – гітлерівцями й оунівцями, які щиро й глибоко відчувають свою тяжку помилку, що вступили до лав цієї «УПА» чи «УНРА».

Іменем Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки ми гарантуємо всім учасникам так званої «УПА» чи «УНРА», які перейдуть на бік радянської влади, які чесно й повністю порвуть будь-які зв'язки з гітлерівцями-оунівцями, які щиро й повністю зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії й радянської влади, цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною.

Ми закликаємо до активної підтримки великої Червоної Армії, яка веде боротьбу проти ненависного ворога нашого народу – гітлерівської Германії.

Ми закликаємо всіх чесних українців на звільнених від німецької окупації землях мобілізувати всі сили на відбудову нашого радянського народного господарства, на скорішу ліквідацію всіх наслідків німецької окупації.

Слава доблесній Червоній Армії!

Смерть німецьким окупантам!

Голова президії Верховної Ради Української РСР

А. Гречуха

Голова Ради народних комісарів Української РСР

М. Хрущов

13 лютого 1944 року

м. Київ

Сергійчук В. Десять буремних літ. – К. : Дніпро, 1998. – С. 80, 84–85.

Повідомлення Л. Берії Й. Сталіну

15 червня 1944 р.

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ОБОРОНИ

товаришу Й. В. Сталіну

У Криму виявлено до 310 сімей місцевих жителів турецького, грецького й іранською підданства, які мають на руках прострочені національні турецькі, грецькі та іранські паспорти.

НКВС СРСР вважає небажаним їхнє перебування в Криму і просить дозволити виселити їх і направити для проживання під час війни в один із районів Узбецької РСР. Прошу Ваших вказівок.

А. Берія

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ОБОРОНИ

товаришу Сталіну Й. В.

4 липня 1944 року НКВС СРСР доповідав, що виселення з Криму спецпереселенців – татар, болгар, греків, вірмен – закінчене. Всього було виселено 225 009 осіб, у тому числі татар – 183 155 осіб, болгар – 12 422, греків – 15 040, вірмен – 9621, німців – 1119, а також інопідданих – 3652.

Усі татари до місць розселення прибули й розселені в областях Узбекиської РСР – 151 604 особи. В областях РРФСР згідно з постановою ДКО від 21 травня 1944 року – 31 551 особа.

Болгари, греки, вірмени й німці в кількості 38 802 особи знаходяться в дорозі до Башкирської АРСР, Марійської АРСР, Кемерівської, Молотовської, Свердловської, Кіровської областей і Гур'ївської області Казахської РСР.

3652 особи інопідданих для розселення направляються до Ферганської області Узбекиської РСР. Усі прибулі спецпоселенці розміщені в задовільних житлових умовах. Значна кількість розселених спецпереселенців татар включилися до роботи в сільському господарстві: у колгоспах і радгоспах, на лісорозробках, на підприємствах і будівництві. При проведенні операції з виселення на місцях і в дорозі пригод не було.

А. Берія

Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 109.

Присяга вояка Української Повстанської Армії

19 липня 1944 р.

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7.

Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю; урочисто клянусь своєю честю й совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників і здобути Українську Самостійну Соборну Державу. У цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя й буду битися до останнього подиху й остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову й державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – С. 237.

Із заяви уряду Української РСР конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско про бажання взяти участь у роботі конференції і стати членом міжнародної організації

26 квітня 1945 р.

<...> Українська Радянська Соціалістична Республіка з населенням у 40 із лишком мільйонів осіб є однією з найбільших європейських держав.

Україна, розташована на південно-західних кордонах Радянського Союзу, протягом тільки останніх 30 років була об'єктом численних іноземних вторгнень, у результаті яких український народ зазнав безліч втрат. Тому Українська Республіка знаходиться в числі держав, найбільш зацікавлених в охороні своєї безпеки від нападу агресорів. <...> Досить сказати, що від свого останнього вторгнення на територію України німецькі орди завдали шкоди українському народу, що обчислюється в кілька мільярдів доларів, знищили кілька мільйонів мирних громадян і забрали в німецьке рабство понад 3 млн осіб. <...>

Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки впевнений у тому, що Україна, яка грала помітну роль у розгромі ворога, з її великими людськими силами й матеріальними ресурсами може внести великий внесок у справу зміцнення світу й підтримання загальної безпеки.

На основі вищевказаних міркувань уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки <...> вирішив звернутися до конференції Об'єднаних Націй із заявою, повідомляючи про своє бажання приєднатися до Загальної Організації Безпеки як одна із держав-засновниць, а також взяти участь у конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – Т. 3. – С. 414–415.

Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну

29 червня 1945 р.

Президія Верховної Ради СРСР і Президент Чехословацької Республіки, бажаючи, щоб народи Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацької Республіки жили у вічній щирій дружбі і щоб їм, у взаємній тісній співпраці, було забезпечене щасливе майбутнє, вирішили з цією метою укласти Договір і призначили своїми уповноваженими:

Президія Верховної Ради СРСР – В'ячеслава Михайловича Молотова, заступника Голови Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Народного комісара закордонних справ Союзу РСР;

Президент Чехословацької Республіки – Зденека Фірлінгера, Голову Ради Міністрів і Володимира Клементіса – статс-секретаря Міністерства закордонних справ, які, обмінявшись своїми повноваженнями, що були визнані відповідними формі і в повному порядку, погодилися на таке:

Стаття I

Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в рамки Чехословацької Республіки, возз'єднується за узгодженням і бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої домовленості обох високих сторін, які домовляються, зі своєї прадавньою Батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною, що існували на день 29 вересня 1938 р., стають із внесеними змінами кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається.

Стаття II

Цей Договір підлягає затвердженню Президією Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькими Національними Зборами.

Обмін ратифікаційними грамотами буде здійснено в Празі. Цей договір складено в Москві, у трьох примірниках, кожен російською, українською і словацькою мовами. При трактуванні всі три тексти мають однакову силу.

За повноваженням Президії Верховної Ради
Союзу Радянських Соціалістичних Республік В. Молотов
За повноваженням Президента
Чехословацької Республіки Зд. Фірлінгер, В. Клементіс

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т. 3. – К., 1985. – С. 428.

Із збірника документів про злочини німецько-фашистських загарбників на окупованій території СРСР та інших країн щодо радянських громадян

Наведені дані свідчать про трагедію радянських військовополонених, у тому числі на окупованих землях України, де їх загинуло до 1 млн 800 тис. осіб.

Німецькі імперіалісти керувалися у своїй окупаційній політиці на Сході принципом: «Чим більше загине людей, тим легше буде проводити колонізацію <...>».

Ця політика приносила диявольські плоди: до початку 1942 р. з 9,9 млн радянських полонених живими залишилося, за даними чиновника Міністерства праці фашистської Німеччини Е. Мансфельда, 1,1 млн. З 5,75 млн радянських військовополонених до 1 травня 1944 р. в таборах померло 1,981 млн осіб, 1,030 млн було «вбито при спробі втечі» або передано гестапо для «ліквідації», 280 тис. загинуло в пересильних пунктах

і таборах. Таким чином, за досить неповними даними, близько 3,3 млн радянських військовополонених до середини 1944 р. було по-звірячому замордовано і вбито у фашистському табірному пеклі. Точних же відомостей про те, скільки радянського цивільного населення загинуло в період фашистської окупації, немає. Але треба думати, що ці жертви обчислюються не одним мільйоном осіб. Якщо до війни на окупованій ворогом радянській території проживало 88 млн осіб, то після війни це населення скоротилося до 55 млн осіб, тобто на 33 млн, у тому числі міське з 25 до 10 млн, сільське з 63 до 45 млн осіб.

Таким був «Генеральний план «Ост» у дії.

«Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР : документы и материалы. – М. : Наука, 1967. – С. 102–103.

З виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова про трагедію Бабиного Яру

Смирнов Л. – помічник головного обвинувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі.

Матеріали Нюрнберзького процесу 1946 р. над німецькими військовими злочинцями – головне джерело опису цих подій.

У Бабиному Яру в роки окупації Києва (1941–1943), крім євреїв, було розстріляно окупантами понад 30 тисяч мирних громадян: українців, росіян, поляків, циган і представників інших національностей. Серед них були також представники руху Опору і близько 60 тис. військовополонених Червоної Армії.

Із наданого далі суду повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по місту Києву видно, що у Бабиному Яру німцями розстріляно було не 52 тисячі, а 100 тисяч осіб.

«Страшна різня й погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві. За кілька днів німецькі бандити вбили й розтерзали 52 тисячі чоловіків і жінок, старих і дітей <...>. Громадяни, які вивалилися з Києва, описують приголомшливу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв <...>, перед розстрілом всіх роздягли догола й побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом укладали наступну партію страчуваних і знову розстрілювали з автоматів».

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. – М. : Изд-во юр. лит., 1958. – Т. 3. – С. 220–221.

10 УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В 1950–1980-ті РОКИ

Повоєнний час був одним із найбільш активних періодів у сфері участі України в міжнародних відносинах, що звичайно піднесло авторитет УРСР на міжнародній арені. 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско делегація УРСР серед інших держав-засновниць підписала Статут ООН. Як член ООН Україна брала участь у роботі Комісії з прав людини, гуманітарно-культурної, статистичної та інших місій. Підпис представників України стоїть під мирними договорами з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією, укладеними на Паризькій мирній конференції. У перші повоєнні роки УРСР була представлена в 20 міжнародних організаціях і уклала 65 міжнародних угод. Однак така самостійність української дипломатії в питаннях зовнішньої політики була досить умовною й мала, швидше, імітаційний характер. Усі органи державної влади УРСР, і Міністерство закордонних справ УРСР у тому числі, залишалися інструментами проведення радянської політики в цілому й зовнішньої політики СРСР зокрема.

Згідно з рішеннями Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської конференцій відбувалося формування повоєнних кордонів Східної Європи. Остаточно повоєнні кордони УРСР склалися після підписання договорів з Польщею, Чехословаччиною й Румунією. У результаті нових територіальних змін відбулося об'єднання споконвічних українських земель у складі УРСР, територія якої збільшилась на 110 тис. кв. км (до 603,7 тис. кв. км), а кількість населення зросла майже на 7 млн осіб.

У зв'язку із новоприєднаними землями виникає потреба приведення їх у відповідність з радянською системою. Характер цих перетворень був неоднозначним. З одного боку, проведення всебічної модернізації економіки регіону, широка освітня програма для місцевого населення безперечно позитивно вплинули на розвиток західноукраїнських земель. З іншого боку, «радянізація» супроводжувалася знищенням політичного плюралізму й багатопартійності, боротьбою із загонами ОУН-УПА, масовими депортаціями місцевого населення, ліквідацією греко-католицької церкви, проведенням суцільної колективізації, запровадженням русифікації на території Західної України. Усе це викликало обурення й справедливий опір місцевого населення.

У надзвичайно важких і суперечливих умовах відбувався процес повернення української республіки до мирного життя. Унаслідок війни населення України зменшилося за різними даними від 10 до 15 млн осіб. Матеріальні втрати України становили близько 100 млрд доларів. Республіка втратила 81 % довоєнної кількості підприємств, а промислове виробництво становило 26 % від рівня 1940 р. У руїнах лежали міста й села.

Основні напрями програми відновлення економіки були викладені в Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарст-

ва на 1946–1950 рр., ухваленому в серпні 1946 р. План базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без зважання на потреби людей. Особлива увага приділялась відродженню важкої та вугільної промисловості, залізничному транспорту та оборонній промисловості республіки. Одночасно поставала необхідність створення нових галузей промисловості, а також впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки.

Не справдилися сподівання українців на повоєнну лібералізацію суспільно-політичного життя. Для морально-політичної ситуації в Україні в цей період стало характерним відродження тоталітарної командно-адміністративної системи та посилення культу особи Сталіна. Розпочався новий виток репресій проти військових і колишніх військовополонених. У перші повоєнні роки в Україну повернулися 2,2 млн демобілізованих солдатів і офіцерів і близько 1,25 млн осіб, насильно вивезених на роботи до Рейху. Майже 300 тис. з них були звинувачені в державній зраді й депортовані до Сибіру.

Незважаючи на патріотичне піднесення, викликане перемогою у війні та певними позитивними моментами, пов'язаними з відбудовою економіки і культури країни, тоталітаризм також у котре придушив українське національне відродження й намагався зміцнити ідеологічний контроль за суспільними процесами.

У другій половині 1950-х років починається новий важливий етап в історії українського суспільства. Смерть Й. Сталіна і прихід до влади угруповання на чолі з М. Хрущовим викликали в українців сподівання на послаблення антиукраїнської політики та певні позитивні зміни в суспільно-політичному житті республіки.

Спочатку ці сподівання ніби й виправдовувалися. Було припинено кампанію проти націоналізму, уповільнився процес русифікації, розпочалася реабілітація репресованих у 1930-х роках, зростала роль українського чинника в різних сферах суспільного й політичного життя республіки. Важливою подією в суспільно-політичному житті став XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.), на якому М. Хрущов виступив зі своєю відомою промовою, у якій засуджувався культ особи Сталіна й водночас усі злочини перекладалися на одну людину. Після з'їзду процес реабілітації жертв сталінського терору дещо прискорився.

Заходи з реформування суспільства спричинили роздратування значної частини партійної номенклатури, яка не бажала втрачати свого панівного становища в суспільстві. Крім того, політика Хрущова ставала дедалі консервативнішою, великих обертів набирала кампанія возвеличення його особи, у практику почали впроваджуватися досить жорсткі методи управління країною. У жовтні 1964 р. під приводом боротьби з волюнтаризмом, суб'єктивізмом і авторитаризмом Хрущова було усунуто з посади Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР (цю посаду він обіймав з 1958 р.). Уперше за весь час існування СРСР ця подія відбулася на пленумі ЦК КПРС шляхом застосування представницької процедури. Першим

секретарем ЦК було обрано вихідця з української номенклатури Л. Брежнєва. Усунення Хрущова від влади було відчутним ударом по реформаторській політиці і, по суті, означало реставрацію багатьох явищ періоду сталінізму.

З початком майже 20-річної «ери» Брежнєва було згорнуто всі попередні реформи Хрущова. На зміну децентралізованій системі керування повертається стара централізована, йде поступова перебудова республіканських міністерств на союзно-республіканські. Таким чином, реальні можливості республіки у сфері власного керування економікою поступово, але планомірно зменшувалися. Вжиті заходи також збільшували вплив партійної номенклатури й розширювали її контрольні функції в усіх сферах суспільства.

Смерть у 1982 р. Л. Брежнєва поклала початок частій зміні радянського керівництва. Наступником Брежнєва став колишній голова КДБ Ю. Андропов, який, як здавалося, був готовий до проведення деяких змін у суспільстві. Але, пробувши при владі менше як два роки, Андропов помирає, і влада переходить до престарілого К. Черненко, який був противником будь-яких реформ. Тому стала очевидною необхідність і незворотність змін попереднього принципу обрання керівництва країни. До кризи політичної додалася криза економічна. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреби СРСР. Падіння основних економічних показників призвело до втрати економічних позицій Радянського Союзу на міжнародній арені. Участь СРСР у безперспективній і кровопролитній війні в Афганістані, локальних війнах на Близькому Сході, підтримка сумнівних маріонеткових режимів привели до міжнародної ізоляції країни, а також значних матеріальних, демографічних і моральних втрат.

Ця критична ситуація змусила новообраного Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС оголосити про зміни економічної, соціальної і зовнішньої політики СРСР, розширення демократії й гласності. Був узятий курс на перебудову. Ці заходи мали оновити й зміцнити стару командно-адміністративну систему, вдихнути в неї «нове життя», зробити її більш мобільною, тобто більше пристосувати до новітніх умов існування.

Протягом весни-літа 1991 р. у партійному керівництві республіки посилюються розбіжності з приводу подальшого проведення політичного курсу. Консервативне крило, яке очолює новообраний перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко, бере гору над поміркованими і намагається проводити наступ на опозицію. Однак політичні події в Москві кардинальним чином змінюють ситуацію в Україні. 19 серпня 1991 р. консервативні сили в керівництві КПРС здійснили спробу державного перевороту, створивши Державний комітет з надзвичайного стану в складі Г. Янаєва, В. Павлова, Д. Язова, В. Крючкова, Б. Пуго, О. Бакланова, Д. Стародубцева. На всій території СРСР вводився надзвичайний стан, заборонялася діяльність всіх політичних партій, громадських організацій, не дозволялося проводити вуличні демонстрації. Щодо верхівки КПУ, то вона підтримала дії заколотників, а Верховна Рада України зайняла вичікувальну позицію. Позачерго-

ва сесія парламенту, зібрана за наполегливими вимогами демократичної частини депутатів лише 24 серпня 1991 р., коли московський заколот фактично було придушено, прийняла Акт про проголошення незалежності України. За нього проголосували 346 депутатів. Прийняття незалежності України стало цілком закономірним явищем з огляду на суттєві зміни в державному й суспільному житті республіки після серпневих подій у Москві, а також наслідком значного посилення відцентрових тенденцій у всьому СРСР.

Офіційні радянські дані про втрати на Україні за час війни

1945 р.

На основі актів, складених у колгоспах, громадських організаціях, державних підприємствах і установах, встановлено, що на території УРСР німецько-фашистські загарбники

а) знищили й закатували 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних мешканців – чоловіків, жінок, дітей, і 1 318 463 військовополонених, 2 023 112 радянських громадян погнали в німецьке рабство;

б) зруйнували й спалили 714 міст і робітничих містечок, понад 28 тис. сіл, спалили й зруйнували понад 2 млн будівель, понад 540 тис. на-двірних будівель, залишили без притулку близько 10 млн осіб. <...>

Німецько-фашистські загарбники зруйнували 16 150 промислових підприємств, на яких було зайнято близько 2,3 млн робітників; знищили чи вивезли 127,8 тис. електромоторів, 81,6 тис. металорізальних верстатів, зруйнували 29,8 тис. км залізничної колії, у тому числі 28,7 тис. км колій магістральних залізниць, 1 916 будівель залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних закладів, знищили 18 тис. лікувальних закладів, 32 930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек. Зруйнували й розграбували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1,3 тис. машино-тракторних станцій. Відібрали й забрали в Німеччину 7 594 тис. голів великої рогатої худоби, 3 311 тис. коней, 9 333 тис. голів свиней, 7 317 тис. голів овець і кіз, 59 297 тис. шт. домашньої птиці.

Німецько-фашистські загарбники завдали майнових збитків громадянам і народному господарству УРСР на суму 285 млрд крб в державних цінах 1941 р. <...>

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 625–626.

Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський кордон

16 серпня 1945 р.

Стаття I

Установити, згідно з рішенням Кримської Конференції, державний кордон між Союзом РСР і Польською Республікою вздовж «Лінії Керзона» з відступом від неї на користь Польщі в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів, <...> поступившись Польщі додатково:

а) територією, розташованою на схід від «Лінії Керзона» до річки Західний Буг і річки Солокія, на південь від міста Крилов з відступом на користь Польщі максимально на тридцять кілометрів;

б) частиною території Біловезької Пущі, на ділянці Немирів-Яловка, розташованою на схід від «Лінії Керзона», включаючи Немирів, Гайновку, Біловеж і Яловку, з відхиленням на користь Польщі максимально на 17 кілометрів. <...>

За СРСР підписав Народний Комісар
Закордонних Справ В. М. Молотов
За Польську Республіку
Президент Народової Крайової Ради Е. Осубка-Моравський

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны : документы и материалы : в 3 т. – Т. 3. – М., 1947. – С. 386–387.

Про вступ УРСР в Організацію Об'єднаних Націй

22 серпня 1945 р.

22 серпня 1945 року Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала Статут Організації Об'єднаних Націй, підписаний у Сан-Франциско (США) 26 червня 1945 року.

Радянська Україна. – 1945. – 23 серпня.

Довідка про діяльність оунівського підпілля на території західних областей УРСР

Серпень 1946 р.

Оунівське підпілля й залишки банд груп УПА на території західних областей України основну увагу в своїй діяльності нині націлюють на зрив хлібопоставок та інших зобов'язань господарств перед державою. З цією метою оунівське підпілля у ряді випадків проводить серед населення мітинги, використовуючи при цьому церкву та інші місця масового скупчення

людей, поширює листівки із закликом не здавати хліб державі, <...> спалює необмолочений хліб, зерносклади, сільськогосподарські машини, <...> знищує партійно-радянський актив, сільський актив, місцевих жителів, які симпатизують радянській владі.

На підтримку цього закордонний центр ОУН у західні області УРСР із-за кордону закидає озброєні бандитські групи, одягнені в англійську військову форму. Ці групи, поряд з терористичною діяльністю, поширюють чутки про неминучість нової війни. <...> Емісари Центрального «Проводу» ОУН привезли директиви про підготовку ОУН-УПА на випадок воєнних дій Англії й Америки проти СРСР.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2967. – Арк. 43–44.

Вирок Міжнародного Воєнного Трибуналу, винесений фашистським злочинцям на Нюрнберзькому процесі

1 жовтня 1946 р.

8 серпня 1945 року уряд Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії, уряд СРСР, уряд США і Тимчасовий уряд Французької Республіки вступили в договір, у відповідності з яким заснували Трибунал для суду над військовими злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем.

Відповідно до ст. 5 уряди наступних держав, які входять до Об'єднання Націй, заявили про своє приєднання до договору: Греції, Данії, Югославії, Голландії, Чехословаччини, Польщі, Бельгії, Ефіопії, Гондурасу, Норвегії, Панами, Люксембургу, Гаїті, Нової Зеландії, Індії, Венесуели, Уругваю і Парагваю. <...>

Процес розпочався 20 листопада 1945 року й провівся чотирма мовами: англійською, російською, французькою і німецькою. Усі обвинувачені, окрім Бормана, не визнали себе винними. Надання доказів і промови сторін завершилися 31 серпня 1946 року. Відбулося 403 судові засідання Трибуналу. <...>

Відповідно до розділів Звинувачувального висновку, за яким визнані винними підсудні, і на підставі ст. 27 Обвинувального Статуту, Міжнародний Воєнний Трибунал засудив:

- 1) Германа Вільгельма Геринга – до смертної кари шляхом повішення;
- 2) Рудольфа Гесса – до довічного тюремного ув'язнення;
- 3) Іоахіма фон Ріббентропа – до смертної кари шляхом повішення;
- 4) Вільгельма Кейтеля – до смертної кари шляхом повішення;
- 5) Ернеста Кальтербруннера – до смертної кари шляхом повішення;
- 6) Альфреда Розенберга – до смертної кари шляхом повішення;
- 7) Ганса Франка – до смертної кари шляхом повішення;
- 8) Вільгельма Фріка – до смертної кари шляхом повішення;

- 9) Юліуса Штрейхера – до смертної кари шляхом повішення;
- 10) Вальтера Функа – до довічного тюремного ув'язнення;
- 11) Карла Деніца – до тюремного ув'язнення терміном на десять років;
- 12) Еріха Редера – до довічного тюремного ув'язнення;
- 13) Бальдура фон Шіраха – до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років;
- 14) Фріца Заукеля – до смертної кари шляхом повішення;
- 15) Альфреда Йодля – до смертної кари шляхом повішення;
- 16) Артура Зейсс-Інкварт – до смертної кари шляхом повішення;
- 17) Альберта Шпеера – до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років;
- 18) Костянтина фон Нейрата – до тюремного ув'язнення терміном на п'ятнадцять років;
- 19) Мартіна Бормана — до смертної кари шляхом повішення.

Члени Міжнародного Трибуналу

Від Великобританії

Джеффері Лоренс, голова

Від СРСР

Іоан Никитченко

Від США

Френсіс Біддл

Від Французької Республіки

Анрі Доннедьє де Вабр <...>

Нюрнберг, 1 жовтня 1946 р.

Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса : сборник документов и материалов – М., 1985 – С. 380–381.

Із наказу міністра внутрішніх справ Української РСР про амністію членів ОУН-УПА

6 листопада 1946 р.

У 1945 році у своїх зверненнях до населення західних областей Української РСР Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів і ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України надали можливість залишкам українсько-німецьких націоналістичних банд порвати зі своєю злочинною діяльністю, з'явитися з повинною до органів радянської влади, зайнятися чесною працею й цим самим спокутувати свої злочини перед своїм народом. У зв'язку з тим, що останнім часом посилюється груповий і одинокий прихід бандитів з розкаянням,

Наказую:

1. <...> всіх, хто добровільно з'явився з повинною в органи радянської влади членів банд українсько-німецьких націоналістів, як рядових, так і керівників, членів ОУН, у тому числі й «провідників», а також осіб, які ухилялися від призову до Радянської Армії, до відповідальності не притягувати, вважати амністованими й направляти за місцем постійного проживання.

2. Усіх учасників банд українсько-німецьких націоналістів, які будуть продовжувати залишатися на нелегальному становищі й займатися бандитизмом, розглядати як ворогів радянського народу й зрадників Вітчизни. <...>

4. Громадяни з-поміж місцевого населення, які будуть переховувати бандитів, надавати їм матеріальну підтримку <...>, притягуватимуться до кримінальної відповідальності.

5. Останнім часом до обласних управлінь і районних відділів МВС від бандитів надходять листи й усні запитання про те, чи будемо ми гарантувати їм свободу, після того як вони з'являться з повинною. Пояснюю: жоден учасник оунівських бандгруп, у тому числі і їх керівники, не піддавалися й не будуть піддаватися арешту, якщо вони припинять зв'язки з бандитами й надалі не будуть займатися злочинною діяльністю проти радянської влади. Навіть членам Центрального проводу ОУН «Дорошу», «Вировому», «Очерету», «Арсену», <...> «Зміюці» (сину Вітовського Д.) та багатьом іншим, які засудили зрадницьку, антинародну діяльність українсько-німецьких націоналістів і свою бандитську діяльність, збережено життя й можливість повернутися до праці. <...>

Міністр внутрішніх справ Т. Строкач

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2967. – Арк. 65–66.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Лютий 1954 р.

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські й культурні зв'язки між Кримською областю й Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

К. Ворошилов

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

М. Пегов

Москва, Кремль, 19 лютого 1954 р.

Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – 9 марта. – С. 147.

**З доповіді першого секретаря ЦК КПРС тов. М. Хрущова
XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Про культ особи
та його наслідки»**

25 лютого 1956 р.

<...> Свавільля Сталіна щодо партії, її Центрального Комітету особливо стало виявлятися після XVII з'їзду партії, що відбувся в 1934 році.

<...> Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів у архівах НКВС, з іншими документами й встановила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих обвинувачень, волаючих порушень соціалістичної законності, через що загинули безневинні люди. З'ясувалося, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких обвинувачували в 1937–1938 роках як «ворогів», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. п. не були, що вони, по суті, завжди залишались чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звирячих тортур, самі себе обмовляли (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) різноманітними тяжкими й неймовірними обвинуваченнями.

Встановлено, що з 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету партії, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано та розстріляно (головним чином у 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

<...> Це відбулося внаслідок зловживань владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

<...> Склалася ганебна практика, коли в НКВС формувалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки направлялись Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачених мір покарання. У 1937–1938 роках Сталіну було направлено 383 такі списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і була отримана санкція.

<...> Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозрілістю <...> . Хвороблива підозрілість призвела до огульної недовіри, у тому числі і щодо видатних діячів партії, яких він знав багато років. <...>

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю; пригнічував людину морально й фізично.

<...> Культ особи набрав таких страхітливих розмірів головним чином тому, що сам Сталін усіляко заохочував і підтримував звеличування його персони. <...> Одним із найбільш характерних виявів самозвеличування й відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його «Короткої біографії», що вийшла у світ у 1948 році.

Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 136–157.

З Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків»

30 червня 1956 р.

<...> Останнім часом у буржуазних засобах масової інформації розгорнуто широку наклепницьку кампанію, приводом для якої реакційні кола намагаються використати деякі факти, пов'язані із засудженням Комуністичною партією Радянського Союзу культу особи Й. В. Сталіна.

<...> Смілива та нещадна самокритика в питанні про культ особи є новим яскравим свідченням сили й міцності нашої партії й радянського соціалістичного ладу.

<...> Обнародувані партією факти порушень соціалістичної законності та інші помилки, пов'язані з культом особи Й. В. Сталіна, звичайно, викликають відчуття гіркоти й глибокого жалю. Але радянські люди розуміють, що засудження культу особи було необхідне задля будівництва комунізму <...> .

<...> Як же могло статися, що в умовах радянського соціалістичного ладу виник і отримав розповсюдження культ особи Сталіна з усіма його негативними наслідками? Розглядаючи це питання, треба мати на увазі як об'єктивні конкретні історичні умови, у яких проходило будівництво соціалізму в СРСР, так і деякі суб'єктивні фактори, пов'язані з особистими якостями Сталіна.

<...> Може постати питання, чому ці люди (ленінське ядро. – упоряд.) не виступили відкрито проти Сталіна й не усунули його від керівництва? У тодішніх умовах цього не можна було зробити. Безумовно, факти говорять про те, що Сталін винен у багатьох беззаконнях, які чинились особливо в останній період його життя. Проте не можна забувати, що радянські люди знали Сталіна як людину, яка виступає завжди на захист СРСР від підступів ворогів, бореться за справу соціалізму. Він застосовував часом у цій боротьбі негідні методи, порушував ленінські принципи й норми партійного життя. У цьому полягала трагедія Сталіна.

Але все це ускладнювало й боротьбу проти беззаконь, які тоді чинилися, бо успіхи будівництва соціалізму, зміцнення СРСР в обстановці культу особи приписувались Сталіну.

Будь-який виступ проти нього в цих умовах народ не зрозумів би, і справа тут зовсім не в нестачі особистої мужності. Ясно, що кожний, хто б виступив у цій обстановці проти Сталіна, не дістав би підтримки в народі. <...>

<...> Слід також мати на увазі й ту обставину, що багато фактів і неправильних дій Сталіна, особливо в галузі порушення радянської законності, стали відомими лише останнім часом, уже після смерті Сталіна, головним чином, у зв'язку з викриттям банди Берія і встановлення контролю партії над органами держбезпеки. <...>

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 12 т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 194–212.

Із «Програми КПРС» про головні напрями побудови соціалізму в СРСР

Жовтень 1961 р.

<...> Найвища мета партії – побудувати комуністичне суспільство, на прапорі якого написано: «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами». Повною мірою втілиться лозунг партії: «Усе в ім'я людини, для блага людини» <...> . Розв'язання завдань будівництва комунізму здійснюється послідовними етапами.

У найближче десятиріччя (1961–1970) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевершить за виробництвом продукції на душу населення наймогутнішу країну капіталізму – США; значно підвищиться матеріальний добробут і культурно-технічний рівень трудящих, всім буде забезпечено матеріальний достаток; усі колгоспи й радгоспи стануть високопродуктивними й високодохідними <...> .

У підсумку другого десятиріччя (1971–1980) буде створено матеріально-технічну базу комунізму, яка забезпечить достаток матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство безпосередньо підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство. Повністю побудова комуністичного суспільства завершиться в наступний період <...> .

Партія урочисто проголошує: нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Прийнята XXII з'їздом КПРС – К., 1977. – С. 9.

Повідомлення про аварію на ЧАЕС

1 травня 1986 р.

На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи з ліквідації наслідків аварії, яка сталася. У результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилося, рівні радіації в районі АЕС і селищі станції знизилися.

Здійснювані спеціалістами з допомогою контрольної апаратури вимірювання свідчать про те, що реактор перебуває в заглушеному стані. Розгорнуто роботи з очищення забруднених ділянок прилеглої місцевості, до їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені необхідною сучасною технікою та ефективними засобами. Деякі агентства на заході поширюють чутки про те, що нібито при аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинуло 2 людей, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально.

Україна в XX столітті (1900–2000) : збірник документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 176.

Із закону УРСР «Про мови в Українській РСР»

28 жовтня 1989 р.

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності.

Виховування у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів і засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян. <...>

С т а т т я 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є мова українська.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. <...>

С т а т т я 4. Мови міжнаціонального спілкування

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. <...>

С т а т т я 8. Захист мов

<...> Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом <...>

С т а т т я 29. Вступні екзамени з мови

Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамени з української мови. <...>

Голова Президії Верховної Ради Української РСР
Секретар Президії Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко
М. Хоменко

Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток № 45 від 9 листопада 1989 р. – С. 58–67.

Із Декларації про державний суверенітет України

16 липня 1990 р.

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, <...>

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР. <...>

III. Державна влада

<...> Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. <...>

IV. Громадянство Української РСР

<...> Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин. <...>

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування й розпорядження національним багатством України. <...>

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. <...>

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини

<...> Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

<...> Декларація є основою для нової Конституції, законів України й визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладення союзного договору.

Голос України. – 1991. – 6 березня.

Заява радянського керівництва у зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим М. обов'язків Президента СРСР і переходом повноважень Президента Союзу РСР до Віце-Президента СРСР Янаєва Г.

18 серпня 1991 р.

З метою подолання глибокої всебічної кризи політичної, міжнаціональної й громадської конфронтації, хаосу й анархії, які загрожують життю та безпеці громадян Радянського Союзу, суверенітету, територіальній цілісності, свободі й незалежності нашої Вітчизни; виходячи з результатів всенародного референдуму про збереження СРСР; керуючись життєво важливими інтересами народів нашої Батьківщини, всіх радянських людей,

ЗАЯВЛЯЄМО:

1. Відповідно до статті 127(3) Конституції СРСР і статті 2 Закону СРСР про правовий режим надзвичайного стану і йдучи назустріч вимогам широких кіл населення про необхідність застосування рішучих заходів щодо запобігання сповзання суспільства до загальнонаціональної катастрофи, забезпечення законності й порядку, постановляємо запровадити надзвичайний стан у окремих місцевостях СРСР терміном на 6 місяців з 4 години за московським часом 19 серпня 1991 року.

2. Встановити, що на всій території СРСР безумовне верховенство мають Конституція СРСР і Закони Союзу РСР.

3. Для керування країною й ефективного здійснення режиму надзвичайного стану утворити Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (ДКНС СРСР) у такому складі:

Бакланов О. Д. – перший заступник голови Ради оборони СРСР;

Крючков В. О. – голова КДБ СРСР;

Павлов В. С. – прем'єр-міністр СРСР;

Пуго Б. К. – міністр внутрішніх справ СРСР;

Стародубцев В. О. – голова Селянської спілки СРСР;

Тізяков О. І. — президент Асоціації державних підприємств СРСР;

Язов Д. Г. – міністр оборони СРСР;

Янаєв Г. І. – в. о. Президента СРСР.

4. Встановити, що рішення ДКНС СРСР обов'язкові для неухильного виконання всіма органами влади й управління, службовими особами й громадянами по всій території Союзу РСР.

Г. Янаєв, В. Павлов, О. Бакланов.

Радянська Україна. – 1991. – 20 серпня.

Звернення до радянського народу Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР

18 серпня 1991 р.

Співвітчизники! Громадяни Радянського Союзу! У важкий, критичний для долі Вітчизни й наших народів час звертаємось ми до вас! Над нашою Батьківщиною нависла смертельна небезпека. Розпочата за ініціативою М. С. Горбачова політична реформа, задумана як засіб забезпечення динамічного розвитку країни й демократизації суспільного життя, через низку причин, зайшла в глухий кут.

<...> Влада на всіх рівнях втратила довіру населення. Політиканство витіснило із суспільного життя турботу про долю Вітчизни й громадянина. Насаджується злобне знущання над всіма інститутами держави. Країна по суті стала некерованою.

Скориставшись наданими свободами, які щойно з'явилися, виникли екстремістські сили, які взяли курс на ліквідацію Радянського Союзу, розвал держави й захоплення влади будь-якою ціною. Розтоптані результати загальнонаціонального референдуму про єдність Вітчизни. <...> Криза влади катастрофічно позначилась на економіці.

Хаотичне, стихійне сповзання до ринку викликало вибух егоїзму – регіонального, відомчого, групового й особистого, <...> результатом стало різне падіння рівня життя переважної більшості радянських людей, розквіт спекуляції й тіньової економіки.

Це результат цілеспрямованих дій тих, хто, грубо нехтуючи основним Законом СРСР, фактично здійснює антиконституційний переворот і тягне до неприборканої особистої диктатури. <...> Країна поринає у безодню насильства та беззаконня. Дестабілізація політичної та економічної обстановки в Радянському Союзі підриває наші позиції у світі. Подекуди почулися реваншистські нотки з вимогою переглянути наші кордони. Лунають навіть голоси про розчленування Радянського Союзу і встановлення міжнародної опіки над окремими регіонами країни.

<...> Ми обіцяємо провести широке всенародне обговорення нового Союзного договору. Кожен матиме право й можливість у спокійній обстановці осмислити цей надзвичайно важливий акт і визначитись щодо нього, від того, яким стане Союз, залежатиме доля численних народів нашої великої Батьківщини.

Ми маємо намір негайно відновити правопорядок, покласти край міжнародному кровопролиттю, оголосити нещадну війну кримінальному світові, викорінювати ганебні явища, які дискредитують наше суспільство й принижують радянських громадян. <...>

Ми виступаємо за справедливі демократичні процеси, за послідовну політику реформ, що веде до оновлення нашої Батьківщини, до її економічного й соціального процвітання, яке дасть їй змогу посісти гідне місце у світовому співтоваристві націй. <...>

ДКНС СРСР

Радянська Україна. – 1991. – 20 серпня.

Указ Президента СРСР про скасування антиконституційних актів організаторів державного перевороту

22 серпня 1991 р.

У ніч на 19 серпня група змовників захопила владу з наміром здійснити державний переворот. Цей злочин був припинений завдяки рішучим діям керівництва Росії, принциповій позиції інших республік, виступом москвичів, ленінградців, населення інших регіонів на захист демократії й конституційного порядку. Змовникам не вдалося направити армію проти народу.

Так званий ДКНС видав ряд актів, що мали на меті встановити диктаторський режим і звернути країну з шляху демократичних перетворень. Вживаються необхідні заходи з ліквідації всіх наслідків змови й покарання винних.

Цим указом постановляю:

Скасувати всі рішення, видані ДКНС чи окремими його членами. Усунути всіх членів ДКНС з постів, які вони обіймають.

Взяти до відома, що Генеральний прокурор СРСР порушив кримінальну справу щодо осіб, які брали участь у змові.

Президент СРСР

М. С. Горбачов.

Радянська Україна. – 1991. – 23 серпня.

Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України

30 серпня 1991 р.

Розглянувши висновки тимчасової президії Верховної Ради України з перевірки діяльності на території України посадових осіб, органів влади, управління громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19–21 серпня 1991 року, відповідно до яких керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України, Президія Верховної Ради

ПОСТАНОВИЛА:

1. Відповідно до частини другої статті 7 та керуючись пунктом 6 статті 106 Конституції України, заборонити діяльність Компартії України.

2. <...> прийняти майно (будинки, споруди, друкарні <...> іншу власність на рахунок Верховної Ради України.

м. Київ

30 серпня 1991 року

Голова Верховної Ради України

Л. Кравчук

Радянська Україна. – 1991. – 3 вересня.

11 УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА

Процес створення демократичних засад в українському суспільстві був елементом глибоких політичних змін, які відбулися в результаті падіння комуністичних режимів, значного послаблення позицій авторитаризму в світі й поширення системи політичної демократії.

Від часу проголошення незалежності поступальний рух українського суспільства в демократичному напрямку, незважаючи на всі суперечності й втрати, можна вважати таким, що відбувся. Стрижневою проблемою цього періоду було формування державних інститутів влади, заміна партійно-радянської системи правління на президентсько-парламентську. Вирішальне значення для цього мало скасування в жовтні 1990 р. 6-ї статті Конституції УРСР про керівну роль КПРС, згодом заборона діяльності КПУ, а також відмова від гасла радянських часів «Вся влада – Радам!». Від радянською періоду Україна успадкувала територію, що дорівнювала 603,7 тис. кв. км. і була більшою, ніж територія Франції (544 тис. кв. км), Іспанії (505 тис. кв. км), Швеції (450 тис. кв. км), Німеччини (356,3 тис. кв. км) і Польщі (312,7 тис. кв. км). Кількість населення в Україні, за даними на 1992 р., складала 52,1 млн осіб або 7,3 % від кількості населення Європи, і це був п'ятий показник після таких держав, як Німеччина, Італія, Велика Британія і Франція. 68 % громадян України проживають у містах і 32 % – у сільській місцевості. Адміністративну структуру України склали Автономна Республіка Крим, 24 області, 490 районів, 1353 міст і 10 196 сіл.

Важливе значення для послідовної соціально-політичної трансформації суспільства мало заснування посади Президента України (відповідний Закон Верховної Ради з цього приводу був прийнятий ще 5 липня 1991 р.). Його запровадження пояснювалося перехідним характером процесів розвитку суспільства в Україні, необхідністю широкого реагування на зміни в економічній ситуації та ін. За цією системою на Верховну Раду покладалося створення нової законодавчої бази, а на Президента і підпорядкований йому уряд – розв'язання поточних проблем суспільного життя. Для зміцнення президентської гілки влади в березні 1992 р. був запроваджений інститут представників президента з повноваженнями голів місцевих державних адміністрацій в областях і районах, у Києві й Севастополі. При цьому вони не могли втручатися до сфери компетенції Рад.

У грудні 1991 р. під час президентських виборів переміг Л. Кравчук, у наступних – у червні 1994 р. та жовтні 1999 р. – Л. Кучма. Драматичний перебіг подій виборчих президентських перегонів восени 2004 р., масові протести проти фальсифікації виборів принесли перемогу В. Ющенку.

На початку 90-х років ХХ ст. було створено нову модель політичного устрою України, покінчено з однопартійною системою та ідеологічним монополізмом, закладено фундамент сучасного державного устрою на принципах поділу влади, відбулося становлення парламентаризму й ви-

конавчої влади, незалежної судової системи та системи місцевого самоврядування. Важливим поштовхом на шляху до демократизації стало прийняття нової Конституції 1996 р., створення Конституційного Суду, Вищої ради юстиції, прийняття Конституції Автономної Республіки Крим. Усім, хто проживав на території України до проголошення незалежності, Закон про громадянство забезпечував набуття українського громадянства. У січні 1992 р. синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України, того ж місяця Президія Верховної Ради України видала Указ «Про Державний гімн України», у лютому 1992 р. – як малий герб України затверджений тризуб. Про те, наскільки важко було подолати старі стереотипи й підходи до символів незалежної України, свідчить той факт, що лише в березні 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний гімн» і затвердила музику М. Вербицького й слова П. Чубинського.

Стрижнем державотворчого процесу протягом першої половини 90-х років був конституційний процес, що мав забезпечити утвердження стійкої системи державної влади, національної правової системи, законності й правопорядку, а головне – залежної від електорату законодавчої й виконавчої влади. Він започаткований ще прийняттям Декларації про державний суверенітет (1990 р.) і створенням Верховною Радою у жовтні того ж року Комісії з розроблення нової Конституції України й завершився ухваленням нової Конституції України в червні 1996 р. Розгортання конституційного процесу ускладнювалося уповільненим виробленням науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільно-політичного устрою, протистоянням різних політичних сил, наявністю спірних питань: про статус республіки Крим, державну мову, державну символіку, приватну власність, розподіл владних повноважень тощо.

Нова Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. Як джерело права її можна віднести до конституцій постійного, демократичного, республіканського, унітарного, жорсткого, писаного типу. Важливо, що Конституція України за своїм змістом і духом не поступається конституціям країн зі сталими демократичними традиціями. Конституція характеризує Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1). За формою державного устрою Україна визначалася як унітарна держава із означенням адміністративно-територіальної автономії для Автономної Республіки Крим. За формою державного правління – президентсько-парламентська республіка.

Інститутами місцевого самоврядування визнано обласні, міські, районні в містах, районні, сільські, селищні ради. У ст. 6 Конституції визначено, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Конституція встановила норми, які мають обмежувати державну владу. У ст. 4 передбачається відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, а у ст. 5 встановлено заборону узурпації державної влади будь-якими суб'єктами. Принципово важливим для розвитку України є закріплення принципу народовладдя (ст. 5), політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15),

заборона цензури й положення про те, що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». При цьому Конституція покладає на державу обов'язок гарантувати свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України.

Державотворчий процес в Україні проходив під гаслом «розбудови незалежної демократичної держави», яке згуртувало населення різних регіонів, сприяло консолідації національно-демократичних сил, означило характер необхідних для України перетворень. Національна ідея є обов'язковою складовою будь-якого процесу державотворення, особливо важливою вона є в кризові періоди в історії народів. Історичний досвід доводить, що альтернативи національній ідеї як консолідаційному чиннику суспільства не існує. Варто нагадати, що саме цей чинник об'єднує економічно прогресуючі країни.

Важливою умовою становлення демократичних держав і формування націй у пострадянських країнах є системи суспільних інститутів, що утворюють громадянське суспільство. Серед дослідників перехідних процесів панує переконання, що демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури. Без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капіталізм неминуче перетвориться на капіталізм мафіозний. Чим розвиненішим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим меншою є небезпека узурпації політичної влади певними інститутами. Відстоюючи матеріальну й духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації. Рівновага між державою й громадянським суспільством є важливим чинником стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р.

Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

- здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ** та створення самостійної української держави – **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною й недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 1062.

Про передачу підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави
Указ Президії Верховної Ради України

30 серпня 1991 р.

Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Встановити, що підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України, з прийняттям цього Указу переходять у державну власність України.

2. Кабінету Міністрів України в основному до 1 жовтня 1991 року забезпечити перехід зазначених підприємств, установ і організацій у відання органів державного управління. Повністю закінчити цю роботу до 1 грудня 1991 року.

3. Визначити недійсними майнові договори, якими змінено форму власності, укладені під час дії мораторію, встановленого постановою Верховної Ради України 29 листопада 1990 року.

4. Встановити, що рішення державних органів, органів громадських, політичних, кооперативних, інших організацій і підприємств, посадових осіб, а також договори та інші угоди, прийняті чи здійснені на основі законодавства СРСР щодо зміни власника й форм власності після прийняття Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року «Про проголошення незалежності України» без узгодження з відповідними органами управління, визначеними Кабінетом Міністрів України, вважаються недійсними.

5. Встановити, що правонаступниками за договорами оренди державних підприємств на території України, які укладені з міністерствами й відомствами СРСР, є Фонд державного майна України, відповідні галузеві міністерства та державні корпорації республіки.

6. Усім підприємствам і організаціям, що підпадають під дію цього Указу, забезпечити безумовне виконання в 1991 році державного замовлення та договірних зобов'язань.

7. Керівники підприємств, установ і організацій, які переходять у державну власність України, за виконання покладених на них обов'язків несуть відповідальність перед Урядом України.

8. Кабінету Міністрів України провести переговори й укласти угоди з урядами інших республік щодо їх власності на майнові комплекси й фінансові ресурси, що знаходяться на території України, а також на май-

нові комплекси й фінансові ресурси України, що знаходяться на територіях інших республік.

9. Кабінету Міністрів України щомісячно доповідати Президії Верховної Ради України про хід реалізації цього Указу.

Голова Верховної Ради України

Л. Кравчук

Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Ч. 2. – С. 606.

Заява глав держав республіки Білорусь, РРФСР, України

8 грудня 1991 р.

Ми, керівники Республіки Білорусь, РРФСР, України,

– відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

– констатуючи, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної й політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

– беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

– усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами й світовим співтовариством і нагальну потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення Співдружності Незалежних Держав, про що сторонами 8 грудня 1991 року підписано Угоду.

Співдружність Незалежних Держав у складі Республіки Білорусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав – членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі й принципи цієї Угоди.

Держави – члени Співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдженням.

Голова Верховної Ради

Республіки Білорусь

Президент РРФСР

Президент України

С. Шушкевич

Б. Єльцин

Л. Кравчук

Голос України. – 1991. – 10 груд.

**Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар
у Кримську АРСР**
Постанова Кабінету Міністрів України

28 січня 1992 р.

Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Міністерству економіки України:
виділити Раді Міністрів Кримської АРСР на 1992 р. з метою створення умов для повернення депортованого кримськотатарського населення до Кримської АРСР капіталовкладення в обсязі 400 млн крб, у тому числі 252 млн крб на будівельно-монтажні роботи (у цінах 1991 р.), із забезпеченням їх матеріальними ресурсами; передбачити зменшення вивезення з Кримської АРСР місцевих будівельних матеріалів, зокрема залишити в розпорядженні республіки в наступному році не менше 75 % каменю-черепашнику й паленої цегли.
2. Рекомендувати Раді Міністрів Кримської АРСР вишукати можливість додаткового виділення в 1992 р. з бюджету республіки коштів на фінансування першочергових заходів щодо створення умов для повернення кримських татар у Кримську АРСР. Взяти до відома, що Міністерство економіки України забезпечить виділення матеріальних ресурсів під обсяги вказаних коштів.
3. Міністерству фінансів України при визначенні розмірів відрахувань до бюджету Кримської АРСР на 1992 р. від загальнореспубліканських податків і доходів урахувати витрати на утримання закладів соціально-культурного призначення в обсязі 202,7 млн. крб.
4. Утворити Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму в складі згідно з додатком, поклавши на неї функції з координації роботи державних органів України та Кримської АРСР з питань, пов'язаних із життєзабезпеченням депортованих із Криму народів.
5. Міністерству економіки, Міністерству фінансів і Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків України при підписанні щорічних угод і договорів про економічне та культурне співробітництво з Росією, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном, з яких повертаються депортовані кримські татари до Кримської АРСР, передбачити пайову участь цих республік у виділенні фінансових і матеріальних ресурсів для здійснення повернення та життєзабезпечення кримських татар.

Звернутися до урядів зазначених республік з проханням надати Кримській АРСР фінансову та матеріальну допомогу для вказаних цілей.

Перший віце-прем'єр-міністр України
Державний секретар Кабінету Міністрів України

К. Масик
В. Пехота

Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. – Т. 2. – С. 608–609.

Про національні меншини України

Закон України

25 червня 1992 р.

Верховна Рада України, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей у справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, приймає цей Закон з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток.

Стаття 1. Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права й свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини.

Стаття 2. Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Стаття 3. До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Стаття 4. Відносини, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних з їх належністю до національних меншин, регулюються Конституцією України, цим Законом, прийнятими на їх підставі іншими законодавчими актами, а також міжнародними договорами України. <...>

Стаття 6. Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних і навчальних закладів і будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Пам'ятки історії й культури національних меншин на території України охороняються законом.

Стаття 7. Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів.

Державні органи на основі міжнародних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Стаття 8. У роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою.

Стаття 9. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого й регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Стаття 10. Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Стаття 11. Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Стаття 12. Кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім'я та по батькові; громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни, у національній традиції яких немає звичаю зафіксування «по батькові», мають право записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження – ім'я батька і матері.

Стаття 13. Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання. <...>

Стаття 18. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом.

Стаття 19. Якщо міжнародним договором України встановлено інші положення, ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору.

Президент України

Л. Кравчук

Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – 8 вересня.

Із Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 1 липня 1968 р.

16 листопада 1994 р.

<...> Приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року з такими застереженнями:

1. Положення Договору не охоплюють повною мірою унікальної ситуації, що склалася внаслідок розпаду ядерної держави – Союзу РСР.

2. Україна є власником ядерної зброї, успадкованої нею від колишнього СРСР. Після розукомплектування та знищення цієї зброї <...> Україна має намір застосовувати вищезгадані (ядерні) матеріали виключно в мирних цілях.

3. Наявність на території України ядерної зброї до її цілковитої ліквідації, а також відповідна робота щодо її утримання, обслуговування та ліквідації не суперечать положенням статей I і II Договору.

4. Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканості кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси. <...>

6. Цей Закон набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа.

Голова Верховної Ради України

О. Мороз

Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 47. – Ст. 421. – С. 1243–1244.

З Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України

28 червня 1996 р.

Верховна Рада України від імені українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову традицію українського державотворення й на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення, <...> приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Розділ I

Загальні засади

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського на-

роду права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою усього українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений роботи те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. <...>

Голос України. – 1996. – 13 липня.

З Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією

31 травня 1997 р.

Україна і Російська федерація, далі «Високі Договірні Сторони», спираючись на тісні зв'язки, що історично склалися, відносини дружби і співробітництва між народами України і Росії, <...> домовились про таке:

Стаття 1. Високі Договірні Сторони як дружні, рівноправні і суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2. Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 3. Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права. <...>

Стаття 13. Високі Договірні Сторони розвивають рівноправне і взаємовигідне співробітництво в економіці, утримуються від дій, які можуть завдати економічної шкоди одна одній. <...>

Стаття 17. Високі Договірні Сторони розширюють співробітництво в галузі транспорту, забезпечують свободу транзиту осіб, вантажів і транспортних засобів через території одна одної відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права. <...>

Стаття 23. Високі Договірні Сторони співробітничать в галузі освіти, науки і техніки, у розвитку дослідної діяльності <...>.

Сторони взаємодіють у сфері підготовки кадрів, заохочують обмін спеціалістами, вченими, аспірантами, стажистами і студентами. Вони взаємно визнають еквівалентність документів про освіту, вчені ступені і вчені звання і укладуть з цього питання окрему угоду. <...>

Стаття 24. Високі Договірні Сторони розвивають співробітництво в галузі культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, туризму і спорту.

<...> Сторони сприятимуть розвитку контактів між людьми, політичними партіями і громадськими рухами, профспілками, релігійними організаціями та об'єднаннями, оздоровчими, спортивними, туристичними та іншими об'єднаннями і союзами. <...>

Урядовий кур'єр. – 1997. – 3 черв.

З Конституції Автономної Республіки Крим, прийнятої на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим

21 жовтня 1998 р.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим відповідно до Конституції України, Закону України від 10 лютого 1998 року «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» і керуючись інтересами кримчан

ПРИЙМАЄ ЦЮ КОНСТИТУЦІЮ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Статус Автономної Республіки Крим, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим

1. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Автономна Республіка Крим здійснює також повноваження, делеговані законами України відповідно до Конституції України.

2. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України і законами України, Конституцією Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

3. Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом Автономної Республіки Крим і здійснює представницькі, нормотворчі, контрольні функції та повноваження в межах своєї компетенції.

Рада Міністрів Автономної Республіки Крим є виконавчим органом Автономної Республіки Крим і здійснює виконавчі функції та повноваження в межах своєї компетенції.

4. Організація і діяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим ґрунтуються на поділі повноважень між ними; підконтрольності, підзвітності і відповідальності перед Верховною Радою Автономної Республіки Крим як представницьким органом, що обирається безпосередньо громадянами, органів, що утворюються або формуються нею, посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою Автономної Республіки Крим. <...>

Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 5–6. – С. 64–65.

Із Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»

16 березня 2000 р.

Цей Закон визначає зміст правового режиму надзвичайного стану, порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану <...>.

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Визначення надзвичайного стану

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства <...>.

Розділ II. Умови і порядок введення та припинення дії надзвичайного стану

Стаття 4. Умови введення надзвичайного стану

<...> Надзвичайний стан може бути введений в разі:

- 1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру <...>, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;
- 2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;
- 3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей <...>;
- 4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;
- 5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;
- 6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;
- 7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади. <...>

Стаття 7. Строк дії надзвичайного стану

Надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих місцевостях.

У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України.

Президент України
м. Київ

Л. Кучма

Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 394–396.

Із Закону України «Про правовий режим воєнного стану»

6 квітня 2000 р.

Цей Закон визначає зміст правового режиму воєнного стану <...> та відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану.

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Визначення воєнного стану

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. <...>

Стаття 3. Правова основа введення воєнного стану

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон, інші Закони України та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Розділ II. Порядок введення та скасування воєнного стану

Стаття 5. Порядок введення воєнного стану

Воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

Указ Президента України про введення воєнного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через засоби масової інформації.

Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президентіві України подає Рада національної безпеки і оборони України. <...>

Стаття 7. Скасування воєнного стану

Воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях скасовується Указом Президента України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України в разі усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, про що негайно оголошується через засоби масової інформації.

З пропозицією про скасування воєнного стану до Президента України може звернутися Верховна Рада України.

Президент України
м. Київ

Л. Кучма

Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 28. – С. 508–509.

Із Закону про громадянство України

18 січня 2001 р.

<...> *Стаття 2. Принципи законодавства України про громадянство.*
Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) запобігання виникненню випадків без громадянства;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;

4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;

5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладання шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Стаття 3. Належність до громадянства України

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України. <...>

Президент України

Л. Кучма

Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – С. 266–274.

Про політичні партії в Україні. Із Закону України

5 квітня 2001 р.

<...> *Стаття 2. Поняття політичної партії*

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Стаття 3. Правова основа і регламентація діяльності політичних партій

Політичні партії проводять свою діяльність відповідно до Конституції України, цього Закону, а також інших законів України та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному цим Законом порядку. <...>

Стаття 5. Обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій

Утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на:

- 1) ліквідацію незалежності України;
- 2) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- 3) порушення суверенітету і територіальної цілісності України;
- 4) підрив безпеки держави;
- 5) незаконне захоплення державної влади;
- 6) пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі;
- 7) посягання на права і свободи людини;
- 8) посягання на здоров'я населення.

Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань.

Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду. В першій інстанції справу про заборону політичної партії розглядає Верховний Суд України. <...>

Президент України

Л. Кучма

Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – С. 425–430.

Із стенограми засідання Ради національної безпеки і оборони України

28 лютого 2014 р.

Головуючий в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О. В. Турчинов.

1. Про невідкладні заходи по забезпеченню національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України.

ТУРЧИНОВ О. В.

Шановні колеги!

Питання, яке сьогодні ми повинні обговорити, – це питання загрози нашій територіальній цілісності. Це питання фактично прямої агресії проти України з боку сусідньої держави. Це питання сепаратизму, який штучно підтримується і поширюється на території України. <...>

За нашою інформацією, яка поступає з різних джерел, військове керівництво Російської Федерації реально розглядає питання анексії Автономної Республіки Крим. Я б просив зараз кожного керівника силових структур чітко проінформувати про ситуацію в АРК, про план заходів, як прийнятих, так і тих, які терміново необхідно приймати. <...>

Будь ласка, Міністерство оборони.

ТЕНЮХ І. І.

Шановний Олександр Валентиновичу, шановні колеги! Під прикриттям навчань збройних сил Російської Федерації відбувається концентрація російських військ уздовж усього українсько-російського кордону. Їх мета – не просто демонстрація сил, а реальна підготовка до вторгнення на нашу територію: перехід і виконання бойових завдань. На київському, харківському і донецькому напрямках вже сконцентровані 38 тисяч осіб, 761 одиниця озброєної танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем і систем залпового вогню, також до 40 ударних вертольотів і 90 вертольотів бойового забезпечення, і 90 літаків штурмової авіації. В акваторії Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів РФ. <...>

Ті, хто захоплює об'єкти в Криму, – це спецназ, який пройшов бойову підготовку в гарячих точках Росії.

Сьогодні ми зможемо зібрати з усієї країни військове угруповання чисельністю близько 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойове завдання. Готових виконати наказ відносно застосування зброї буде 1,5–2 тисячі максимум. <...>

Відстежується ситуація, але є прохання, щоб не було прямого військового контакту. Ми не готові до повномасштабної війни. Нам потрібен час, нам потрібна допомога. Потрібна жорстка реакція світу, усього міжнародного співтовариства. Говоритиму відверто. Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалася Януковичем і його оточенням під керівництвом російських спецслужб. <...>

ТУРЧИНОВ О. В.

<...> Ми повинні зробити все для того, щоб бути здатними захищати-ся, у тому числі і самотійно, якщо не дочекаємося військової допомоги від Заходу. А для цього необхідно діяти. Тому я не можу не поставити на голосування РНБО рішення про введення в країні воєнного стану. Хто «за»? Ясно. «За» один Турчинов. Це означає, що рішення не прийняте. <...>

За результатами обговорення прошу підтримати рішення РНБО України, що базується на пропозиціях, які не викликали у членів Ради заперечень. <...>

Для вирішення окремих питань у нас немає часу на бюрократичні зволікання. Тому на підставі нашого обговорення прошу також негайно виконати мої протокольні доручення:

1. Міністерству оборони України, Генеральному штабу Збройних сил України :

1.1 Негайно розробити і впровадити комплекс заходів з відновлення боєздатності Збройних сил України;

1.2 Подати в. о. Президента України проект указу Президента України «Про мобілізацію»;

1.3 Забезпечити необхідну передислокацію і перегрупування військ для захисту країни від вторгнення з боку РФ. У разі вторгнення використати усю наявну техніку і зброю, у т. ч. авіацію, без додаткових узгоджень. <...>

2. Кабінету Міністрів України: <...>

2.2 Закрити авіапростір над територією Автономної Республіки Крим. <...>

4. Міністерству закордонних справ України внести пропозиції відносно розірвання договору з Російською Федерацією про перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території Автономної Республіки Крим у зв'язку з грубим порушенням умов договору. <...>

7 Апарату РНБО України, Міністерству закордонних справ України організувати роботу з об'єктивного висвітлення подій в Криму і позиції України як на території країни, так і за кордоном. <...>

На цьому я закриваю засідання РНБО України. Прошу усіх негайно приступити до виконання цих завдань!

<http://www.gordonua.com>

ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. ; упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева ; відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1993. – 240 с.
2. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
3. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 1100 с.
4. Історія України : документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Король. – К. : Академія, 2001. – 448 с.
5. Колективізація і голод на Україні. 1923–1933 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1992. – 736 с.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі : документи і матеріали. 1939–1953. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 1. – 749 с.
7. Лето 1941. Украина : документы и материалы. Хроника событий / авт.-сост. В. А. Замлинского. – К. : Украина, 1991. – 512 с.
8. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.
9. **Реєнт, О. П.** Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи : нариси історії / О. П. Реєнт. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
10. **Томенко, М. Д.** Трагічні етюди : голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.) : документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців. – К. : Деміур, 2003. – 76 с.
11. Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів / упоряд. : А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 351 с.
12. Україна в ХХ столітті : зб. документів і матеріалів (1900–1939) / упоряд. : А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Ін-т змісту і методів навчання ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. – 446 с.

Довідкове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Збірник документів і матеріалів

Упорядники: СТЕШЕНКО Наталія Леонідівна,
АЛЕКСЄЄВ Сергій Васильович

Редагування, комп'ютерне верстання

О. М. Болкова

85/2016. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 11,86. Обл.-вид. арк. 12,36.

Видавець і виготівник
Донбаська державна машинобудівна академія
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №1633 від 24.12.2003